

Discourse Analysis of Imam Riḍā's (as) Monotheistic Sermon

Fateme Molyem¹, Hasan Bashir²

1. Corresponding Author Associate Professor, Department of Sociology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: m.ghorbanzadeh@pnu.ac.ir
2. Ph.D. Candidate in criminal law and criminology, Shiraz University, Iran. Email: s.soleimani23@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
29/09/2022

In Revised Form:
23/10/2022

Accepted:
27/10/2022

Published Online:
20/02/2024

This research aims to examine and analyze the monotheistic sermon of Imam Riḍā (as) with an analytical-descriptive form approach, based on the operational method of discourse analysis (Pedam) in five discourse spaces: "theoretical-structural space", "semantic-value space", "communication-identity", "discourse space", and "meta-discourse space"; and then extract and draw the basic signs and finally the semantic map of the said sermon using this method. In order to achieve this goal, the research has tried to decipher Imam Riḍā's (as) expression style in the monotheism sermon, and explain the array of deep philosophical concepts of monotheism, and the discovery of the underlying semantic layers of the sermon and its unspoken explanations, and then extract the discourse that governs it and the processes affecting its. The most important results obtained from the analysis of the monotheistic sermon show the continuity, coherence and harmony of the phrases, the selection and use of familiar and common words that are understandable for the society, the accuracy in the order and arrangement of the words and concepts mentioned, and the musical rhythm arising from the melodious words and phrases and their rhyme, so that all these have caused the style of delivering the sermon to be one of the most eloquent and expressive styles for expressing deep philosophical meanings, and created a text that all its phrases form a coherent map of meaning that is inseparable. In the analysis of this sermon, we also see examples of intertextuality; Imam Riḍā (as) makes the verses of the Qur'an the main focus of his discussion; some parts of the sermon evoke Quranic concepts, and some of them evoke the sayings of Imam Ali (as), which are influential in discovering the discourse space of the sermon. The basic signifiers, meta-discourse and semantic map obtained from the analysis of this sermon indicate its semantic depth about knowing Almighty Allah, which briefly includes the following: 1. complete faith in Allah; 2. the lack of difference between essence and Allah's attributes; 3-Allah is not impressionable.

Keywords: Imam Riḍā (as), Monotheistic Sermon, Operational Method of Discourse Analysis (Pedam).

Cite this The Author (s): Molyem, F., Bashir, H., (2024): Discourse Analysis of Imam Riḍā's (as) Monotheistic Sermon: Farhang Razavi Scientific Research Quarterly, Year 11, Number 4, Winter 2024, Serial Number 44- (55-96)-DOI:10.22034/farzv.2022.363905.1807.

Publisher: International Cultural and Artistic Foundation of Imam Reza (peace be upon him)

1.Introduction

Nowadays, with the existence of epistemological and linguistics knowledge and methodical approaches of discourse analysis, it is possible to reveal the inner layers of religious texts better than in the past, and by passing through the description of linguistic data, the discourse governing these texts and the processes affecting the formation of discourse extracted them. Among these texts are the sermons of great religious leaders, such as Imam Reza's "Towhid sermon with the fundamental idea of pure monotheism", which is expressed in the form of coherent phrases, and has such an essence that it can be analyzed with various patterns of discourse analysis. This research analyzes this sermon in an analytical-descriptive way, based on the approach of the operational method of discourse analysis (PDAM) in five discourse spaces: "theoretical-structural", "semantic-value", "communication-identity", "discourse", and "meta-discourse", analyzes. The aim is to discover its hidden and absent meanings and its unsaid and underlying semantic layers, through examining its expressive style, explaining the governing discourse and the processes affecting the formation of that discourse and deciphering its final semantic map. The result indicates that the use of precise words with logical order and music appropriate to the meaning, with coherent and continuous phrases, has turned the sermon delivery style into the most eloquent style for expressing deep philosophical meanings, with this analysis of linguistics and Semantics, and analysis of communication, discourse and meta-discourse, basic signifiers, meta-discourse and its semantic map were obtained.

Method

In order to obtain the underlying layers of meanings and to discover the discourse governing the sermon, and to decode its semantic map, the operative method of discourse analysis (PDAM) has been used, which is based on the explanation of the three levels of macro description, interpretation and detailed level explanation. Five "theoretical-structural" spaces, semantic-value space, communication-identity space, "discourse space, and meta-discourse space" are examined. Based on this, the surface layer of the sermon examines "theoretical-structural space", the deep layer of "theoretical-structural space", "meaning-value space" and "communication-identity space", in the deeper layers of "discourse space" and " meta-discourse space" is decoded. The theoretical space, in this sermon, refers to the examination of the intellectual-belief space of the field of monotheism. "Structural space" explains discursive language, and

"value-semantic space" maps discursive orientation, but "identity-communicative space" examines "discursive spirit," religious identity, and social and intellectual status. "Communicative space" explains the "discourse spirit" of the sermon, intertextualities, how to create discourse, the situation and conditions governing the creation of discourse. In the discursive space, the conditions of identity-power-sovereignty, which are effective in creating discourse, intertextuality which forms the basis of the discourse space governing the text, and the relationships between them, and the basis of the discourse, are examined. By examining the relationship between "discursive space" and "narrative discourse", "meta-discursive space" pays attention to the transformation process of discourse and drawing the conditions of identity-power of governance for the emergence of discourse in different periods. By discovering this meta-discursive space, the narratives, orientations and issues related to them can be understood.

Discuss

The theoretical space, at the time of the creation of this sermon, is full of debates and protests on various topics, including "monotheism". From a structural point of view, the choice and arrangement of the words of the sermon, their semantic relationships with each other, the continuity and coherence of the sentences and their components, conveys the intention, attitude and ideology of the imam well to the audience, despite the compression of the words and phrases. The sermon consists of a series of news sentences that are often nouns, the noun sentence is used to prove one thing for another, which is appropriate to the topic in question, that is, proving the attributes of God Almighty in the introduction of monotheism. The end of the sermon is coherently tied to its introduction, the imam arranges the introduction, text and end of the sermon in harmony with one another, with the focus of monotheism, and makes each verse and phrase an introduction to dealing with the next verse and phrase, this topic It turns the sermon into a container, which arranges its parts and topics as a single collection in its heart. Identification in the sermon is based on monotheism, which shows the importance of Islamic identity based on monotheistic orientation and the superiority of this identity and the social and intellectual position of Imam Reza (pbuh). This religious identity is the most important factor in strengthening the Islamic society. In such a way that Ma'mun fraudulently used this identity to strengthen his governmental position by attributing the Imam to the Province. Since the art of oratory has a strong focus on stimulating the emotions and feelings of the audience, the imam uses the elements of

"emotion", "love" and "respect" for people from different religions and approaches in this sermon and other sermons and even in his debates. This affection, combined with honesty and truthfulness, eliminates malice, resentment, and anger and doubles the literary value of words. Imam, despite knowing the mischievous intentions of Ma'mun and those around him in inviting him to deliver this sermon, patiently and with dignity, love and respect towards the audience, explains the issues in such a way that there is no sign of reprimand and Condemnation is not seen in his expression. The discourse dimensions of this sermon are about Almighty God, His attributes, the forms raised in this context, the appropriate answers, and the construction of identity based on monotheism. These topics and relationships between texts that have helped to produce the text of the sermon and the intersection of intertextuality that has formed the basis of the discourse atmosphere governing the sermon, determine the discourse approach. In this sermon, we see examples of intertextuality, Imam (pbuh) makes the Qur'anic verses the main focus of his discussion, some passages of the sermon are reminiscent of Quranic assurances, and some are reminiscent of Imam Ali's (pbuh) statements, which in Discovering the discourse space of the sermon is effective. In the meta-discourse analysis of Pdam's operational method for religious texts, the examination of floating signifiers, i.e. different elements and concepts of the sermon, identifies the basic and central signifiers of the "monotheism" discourse and shows that these basic signifiers are related to the discourses in This context has created new meaningful relations by other infallible imams. The basic signs obtained from the discourse governing the text of the sermon can be seen in many verses of the Holy Qur'an, prophetic hadiths and the traditions of the Prophet (pbuh). These signs show the discursive approaches of the text, which are also seen in other religious texts related to monotheism, and the semantic map of the ruling discourse in the diagram below.

Conclusion

In this article, the monotheistic sermon was analyzed with the discourse analysis method of Pdam, the imam bases his speech on the basis of reasoning and thinking with solid reasons and certain arguments, and with a detailed knowledge of his audience, and the standards of eloquence and awareness of The requirements of the subject and the context of the text strengthen and organize their phrases with strong arguments and make each phrase a strong argument for the previous phrase, and this gives a special coherence to

the many verses of the sermon. The aforementioned analysis was investigated according to the five spaces from the point of view of linguistics, semantics, communication, discourse and meta-discourse. The basic signifiers, meta-discourse and semantic map obtained from the analysis of this sermon indicate its semantic depth regarding the knowledge of God Almighty, which briefly includes the following: 1- Complete faith in God 2- No difference between nature and God's attributes 3- God is not defective.

تحلیل گفتمان خطبه توحیدیه امام رضا (ع)

فاطمه ملایم^۱، حسن بشیر^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار بخش عربی دانشگاه امام صادق (ع)، پردیس خاوران، تهران، ایران. رایانامه: f.molaym@isu.ac.ir
۲. استاد جامعه‌شناسی ارتباطات بین الملل، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. رایانامه: bashir@isu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

این تحقیق درصدد است خطبه توحیدیه امام رضا (ع) را به صورت تحلیلی توصیفی، مبتنی بر رویکرد روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام) در پنج فضای گفتمانی «فضای نظری ساختاری»، «فضای معنایی ارزشی»، «فضای ارتباطی هویتی»، «فضای گفتمانی»، و «فضای فراگفتمانی» مورد تحلیل قرار دهد. هدف این پژوهش، رمزگشایی سبک بیانی امام در ارائه مفاهیم عمیق فلسفی توحید و کشف لایه‌های زیرین معنایی خطبه و ناگفته‌های غایب آن، سپس استخراج گفتمان حاکم بر آن و فرایندهای مؤثر بر شکل‌گیری آن است. نتیجه پژوهش حاکی است که پیوستگی و انسجام عبارت‌ها، گزینش واژگان مانوس و رایج، دقت در نظم و چینش آن‌ها و موسیقی برآمده از واژگان و عبارات‌های آهنگین و سجع و قافیه، موجب شده، سبک بیان خطبه شیواترین و رساترین سبک برای ادای معانی عمیق فلسفی شود و متنی را به وجود آورد که سرتاسر عبارت‌های آن، واحد منسجمی را تشکیل می‌دهد که غیرقابل تفکیک هستند. در تحلیل این خطبه همچنین شاهد نمونه‌هایی از بینامتنیت‌ها هستیم، امام رضا (ع) آیات قرآن را محور اصلی بحث خود قرار می‌دهند، برخی از فرازهای خطبه تداعی‌کننده تضمین‌های قرآنی و برخی تداعی‌کننده فرمایش‌های حضرت امام علی (ع) هستند که در کشف فضای گفتمانی خطبه تاثیرگذار است. دل‌های اساسی، فراگفتمانی و نقشه معنایی به دست آمده از تحلیل این خطبه نشان‌دهنده عمق معنایی آن درباره شناخت خداوند متعال است که به طور اختصار شامل موارد ذیل است: ۱. ایمان کامل به خداوند، ۲. تفاوت نداشتن ذات با صفات خدا، ۳. خدا معلول نیست.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۷/۰۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۰۸/۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۰۸/۰۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۲/۰۱

واژه‌های کلیدی:

امام رضا (ع)، خطبه توحیدیه، روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام).

استناد: ملایم، فاطمه؛ بشیر، حسن: (۱۴۰۲). تحلیل گفتمان خطبه توحیدیه امام رضا (ع): فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۱، شماره ۱، زمستان، شماره پیاپی ۴۴ - (۹۶-۵۵).
DOI:10.22034/farv.2022.363905.1807

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

امروزه با وجود ابزارها و دانش‌های معرفتی و زبان‌شناسی و رویکردهای روشمند تحلیل کلام، بهتر از گذشته می‌توان، لایه‌های درونی متون دینی مانند آیات قرآن، روایات، احادیث و خطبه‌های ائمه (ع) را آشکار کرد و با عبور از توصیف داده‌های زبانی، گفتمان حاکم بر متن و فرایندهای مؤثر بر شکل‌گیری گفتمان را استخراج کرد. در این زمینه روش‌های گوناگونی پیشنهاد شده که در این باره از روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام) بر پایه سه سطح کلان توصیف، تفسیر و تبیین و ۵ سطح تفصیلی استفاده شده است.

اگرچه رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، رابطه زبان، قدرت، ایدئولوژی و گفتمان در متون رسانه‌ای و مسائل سیاسی اجتماعی را در اولویت نخست دستور کار خود قرار می‌دهد، اما چون هرچه به زبان و گفتار و نوشتار مربوط می‌شود، در حوزه تحلیل گفتمان جای می‌گیرد؛ بنابراین می‌توان خطبه‌ها را زمینه‌ای مناسب برای این تحلیل دانست. علاوه بر این که خطبه حضرت امام رضا (ع) درباره توحید دارای چنان جوهری است که می‌توان آن را با انواع الگوهای تحلیل گفتمان بررسی کرد.

اندیشه بنیادین و فراگیر خطبه توحید معرفی «توحید ناب» است و چنان ظرفیتی دارد که می‌تواند مانند یک ظرف، کل فرازاها و اجزای دیگر خطبه و مناسبات و موضوعات دیگر را به صورت یک مجموعه واحد در دل خود سامان دهد. تمام اجزای خطبه در راستای معرفی مقام توحید در جهتی واحد حرکت می‌کنند.

یکی از اهداف عمده در تحلیل خطبه امام رضا (ع) درباره توحید بررسی سبک بیانی امام و نوع واژگان گزینشی و نظم آن‌ها در عبارتها و متن، ناگفته‌های غایب این خطبه و لایه‌های زیرین معنایی، سپس گفتمان حاکم بر آن و فرایندهای مؤثر بر شکل‌گیری آن و رمزگشایی از مفاهیم گوناگون آن و تبیین نقشه معنایی نهایی این خطبه مهم است.

دستیابی به اهداف فوق نیازمند این است که خطبه را در دو سطح یا دو لایه کلی تحلیل کنیم تا بتوانیم پیام یا گفتمان گسترده خطبه را شناسایی کنیم. لایه اول، لایه سطحی یا توصیفی است که چگونگی یا شکل گفتمانی و نحوه بیان و بر اساس روش پدام «حوزه نظری ساختاری» در آن لایه مورد بحث و بررسی قرار گیرد و لایه عمقی که «حوزه فضای معنایی ارزشی» و «فضای ارتباطی هویتی» را مورد کاوش قرار می‌دهد؛ بنابراین، موضوعات مربوط به سبک و ساختار کلامی در لایه سطحی و معانی مفهومی عمیق در لایه عمقی بحث خواهد

شد (میرفخرایی، ۱۳۸۳: ۲۹). در لایه‌های عمیق‌تر «فضای گفتمانی» و «فضای فراگفتمانی» بحث و بررسی می‌شود.

۱-۱. خطبه توحیدیه

وقتی مأمون عباسی خواست امام رضا (ع) را برای خلافت و ولایت‌عهدی معرفی کند، عده‌ای از اطرافیانش از روی حسادت به مأمون پیشنهاد دادند، امام را برای سخنرانی دعوت کند تا به گمان باطل‌شان، ناآگاهی امام به امور مملکت و حکومت ثابت شود. بنی‌هاشم آن حضرت را خطاب کرده و گفتند: تقاضا می‌کنیم به منبر رفته و برای ما نشانه‌هایی از علم و هدایت بیان کن تا بر اساس آن، بندگی و عبادت پروردگار متعال را عمل کنیم، امام بنا بر انجام وظیفه الهی، در جمع بزرگان و ارکان دولت و دانشمندان بنی‌عباس، بر منبر نشست، چون بهترین فرصت پیش آمده بود که حقایق و معارف الهی را در حضور افراد درجه اول مملکت که مستعد فهم و ادراک چنین مطالب دقیق و بلندی بودند، بیان کند و آخرین مقصد از خلقت انسان را که بندگی و عبودیت است با محوریت توحید، ابلاغ کند.

امام در این مجلس حضور یافتند و مدتی را در سکوت فرو رفتند (سپس برای تجلیل از مقام توحید و معارف الهی به پا ایستاد و هم اشاره فرمود که انسان متوجه به معرفت و عبودیت، باید از قعود و سکوت بپرهیزد و پیوسته در حال قیام و فعالیت و انجام وظیفه باشد. سپس با حمد و ثنای الهی و درود بر پیامبر و اهل بیت اطهار او خطبه‌ای را القا فرمود که تا به امروز کلامی به این دقت و لطافت و تا این اندازه از بیان حقیقت معرفت و به این تفصیل در شرح مقامات توحید، دیده نشده است (مصطفوی، ۱۳۶۳: ۱۲) در اینجا لازم است ترجمه فارسی خطبه توحیدیه آن حضرت آورده شود.

قاسم بن آیوب گوید: وقتی مأمون خواست حضرت رضا (ع) را به ولایت‌عهدی منصوب کند بنی‌هاشم^(۱) را جمع کرده، به آنان چنین گفت: من تصمیم دارم پس از خود «رضا» را به خلافت برگزینم، بنی‌عباس از روی حسادت گفتند: آیا می‌خواهی مردی نادان را که هیچ آشنایی با خلافت و سیاست ندارد، ولی عهد خود کنی؟! کسی را نزد او بفرست تا به اینجا بیاید و نمونه‌هایی از جهالت او را که دلیل خوبی علیه او خواهد بود ببینی، مأمون نیز حضرت را فرا خواند، بنی‌عباس گفتند: یا ابا الحسن! به منبر برو و ما را راهنمایی کن تا خداوند را به‌طور صحیح شناخته و بر آن اساس عبادت کنیم. حضرت بر منبر رفته، سر به زیر انداختند و بدون اینکه صحبتی کنند، مدتی به همان حالت نشستند، سپس حرکتی کردند، از جای برخاستند.

(محمد بن یحیی بن عمر بن علی بن ابی طالب از سادات نیز گوید: من خود شاهد سخنان حضرت در آن مجلس بودم).

حضرت، حمد و ثنای الهی به جای آورده و بر پیامبر اکرم و اهل بیتش درود فرستاده آن گاه فرمودند:

مرحله اول در عبادت خدا، شناخت اوست و پایه و اساس شناخت خداوند منحصر به فرد دانستن اوست و قوام و اساس توحید این است که صفات (زاید بر ذات) را از ذات خداوند منتفی بدانیم زیرا عقل انسان خود گواهی می‌دهد هر چیزی که از صفت و موصوفی ترکیب شده باشد، مخلوق است و هر مخلوقی نیز خود شهادت می‌دهد خالق دارد که نه صفت است و نه موصوف. هر صفت و موصوفی همیشه باید با هم همراه باشند و همراهی دو چیز با هم، نشانه حادث بودن آنهاست و حادث بودن هم با ازلی بودن منافات دارد، پس کسی که بخواهد ذات خدا را با تشبیه نمودن او به مخلوقاتش بشناسد، در واقع خدا را نشناخته است و کسی که بخواهد کنه ذات خدا را دریابد، در واقع قائل به توحید نیست (زیرا با این کار عملاً قائل شده است که خداوند نیز مثل سایر موجودات است و می‌توان به کنه او دست یافت، و حال آنکه خداوند «تک» است و مثل و مانند ندارد) و کسی که برای او مثل و مانند قائل شود، به حقیقت او آگاهی نیافته است و کسی که برای او نهایی فرض کند او را تصدیق ننموده است و کسی که بخواهد به او اشاره کند (یا در جهتی خاص به او اشاره کند) در واقع به سوی خدا نرفته، بلکه به سمتی دیگر توجه نموده است، و به موجودی دیگر اشاره کرده است (زیرا خداوند در جهت خاصی نیست تا بتوان به او در آن جهت اشاره کرد)، و هر کس او را تشبیه کند در واقع خداوند را قصد نکرده (بلکه به سراغ موجودی دیگر رفته است)، و هر کس برای خداوند اجزا و ابعاض قائل شود، در واقع در مقابل او تذلل و خواری نکرده است، و هر کس بخواهد با قوه فکر خود او را توهم نماید، در حقیقت به سراغ خدا نرفته است، هر آنچه به همراه نفس و ذات خود شناخته شود، مصنوع و ساخته شده است، و هر آنچه در چیز دیگری (یا به چیز دیگری) غیر از خود، قائم و پابرجا باشد، معلول است و نیاز به علت دارد، به وسیله مخلوقات و ساخته‌های خدا، می‌توان بر وجود او استدلال کرد و توسط عقل است که معرفت و شناخت او پا می‌گیرد، و به وسیله فطرت، حجت بر مردم تمام می‌شود، آفرینش مخلوقات توسط خداوند، حجابی است بین او و آنها، دوری و جدایی او از بندگانش، مکانی و مادی نیست بلکه تفاوت وجودی اوست با نحوه وجود آنها و آغاز داشتن خلقت مخلوقات، دلیلی است برای ایشان بر اینکه خدا آغاز و ابتدا ندارد، چون هر چیز که آغاز و ابتدا داشته باشد، نمی‌تواند آغازگر چیز دیگری باشد و نیز آلات و ادوات دادن خدا به آنان دلیلی است بر اینکه در خداوند آلات و ادوات وجود ندارد، زیرا آلات و ادوات، شاهد عجز و فقر صاحب آنهاست، اَسْمَاءُ او محض عبارت و تعبیر است و افعال و کردار او مجرد تفهیم است، ذات او حقیقت است و کنهش، جدایی او از خلق، بقا او حد و مرز سایر پدیده‌هاست، هر کس بخواهد اوصاف خدا را دریابد، او را نشناخته است و هر کس بخواهد با فکر خود بر او احاطه پیدا کند در

واقع از او گذشته و او را پشت سر نهاده و بر چیز دیگری (که ساخته فکر اوست) احاطه پیدا کرده و هر کس بخواهد کنه او را دریابد به خطا رفته است.

هر که بگوید: چگونه است؟ او را (به مخلوقاتش) تشبیه نموده است، و هر که بگوید: چرا و از چه راهی موجود شده است؟ در واقع برای او علت تصوّر کرده است، و هر کس بگوید: از چه موقع بوده است؟ برای او وقت و زمان تصوّر کرده است، و هر کس بگوید: در کجا قرار دارد؟ برای او جا و مکان خیال کرده است، و هر که بگوید: حدّش تا کجاست؟ برای او نهایی فرض کرده است، و هر کس بگوید: تا چه زمانی خواهد بود؟ برای او غایت و انتهایی قرار داده است، و هر کس چنین کند بین او و سایر موجودات حدّ مشترک قرار داده است، و هر کس بین او و مخلوقاتش حدّ مشترک قرار دهد برای او اجزا و ابعاض پنداشته است، و هر کس او را دارای اجزا تصوّر کند او را وصف نموده، و هر که او را وصف نماید، در مورد خداوند به خطا رفته و کارش به الحاد و کفر می‌انجامد.

و خداوند با تغییر یافتن مخلوقین، تغییری نمی‌کند، کما اینکه با حدّ و حدود مخلوقین (که همگی محدود هستند) محدود نمی‌شود، «أحد» است ولی نه به عنوان عدد (ی در مقابل دو، و سه و ...) ظاهر و آشکار است ولی نه به این صورت که قابل لمس باشد، آشکار و هویداست ولی نه به این معنی که دیده شود، باطن و پنهان است ولی نه اینکه از مخلوقات غایب باشد، دور است ولی نه از نظر مسافت، نزدیک است ولی نه از جهت مکانی، لطیف است ولی نه از نظر جسم، موجود است ولی نه بعد از عدم، (قبل از او عدم نبوده بلکه او همیشه موجود بوده است)، فاعل است و کار انجام می‌دهد ولی نه از روی اجبار، بلکه با اختیار تامّ، می‌سجد و تصمیم می‌گیرد ولی نه با نیروی فکر، تدبیر می‌کند ولی نه با حرکت، اراده می‌کند ولی نه با آهنگ، مشیّت و اراده دارد ولی نه با عزم و تصمیم، درک می‌کند ولی نه با آلت و وسیله حسّ، می‌شنود و می‌بیند ولی نه با گوش و چشم و یا وسیله دیگر.

زمان و مکان ندارد، چرت و پینکی و خواب او را فرا نمی‌گیرد، صفات مختلف او را محدود نمی‌سازد، آلات و ادوات نیز او را مقید و محدود نمی‌کند، او قبل از زمان بوده است، و قبل از عدم، وجود داشته است و ازلیّتش از هر آغاز و ابتدایی فراتر بوده است، از خلقت حواسّ توسط او معلوم می‌شود که خود فاقد این حواسّ (باصره، سامعه، لامسه، ذائقه، ...) است و از ایجاد عناصر معلوم می‌شود که عنصر ندارد، و از آنچه بین اشیا ضدّیت برقرار کرده است دانسته می‌شود که خود، ضدّ ندارد، و با ایجاد مقارنه و هماهنگی بین امور، دانسته می‌شود که قرین و هم‌اورد ندارد، بین نور و ظلمت، آشکاری و گنگی، خشکی و تری و سرما و گرما ضدّیت برقرار کرده است، امور نامساعد و دور از هم آن‌ها را به دور هم جمع کرده، و امور نزدیک را از هم جدا نموده است، و پراکندگی این‌ها و اجتماع آن‌ها، دلیلی است بر وجود پراکنده‌کننده و گردآورنده‌شان و این آیه

شریفه اشاره به همین معنی دارد: «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (الذاریات، ۴۹)، (از هر چیزی جفت و زوج آفریدیم تا شما متذکر شوید [و بدانید تعدد، از صفات ممکنات است])، بین «قبل» و «بعد» در این مخلوق جدایی و فرق افکند تا همه بدانند او خود، قبل و بعد ندارد، گرایش این موجودات نشان می‌دهد که غریزه دهنده به آنان، خود غریزه ندارد، و تفاوت (یا نقص) آن‌ها دلیلی است بر اینکه تفاوت دهنده به آنان، نقصی ندارد و تفاوتی در ذاتش نیست، زمان دار بودن آنان بیان‌کننده این واقعیت است که زمان دهنده به آنان، فاقد زمان و فراتر از آن است، بعضی را از بعض دیگر پنهان کرده تا دانسته شود، غیر از آن مخلوقات، حجاب دیگری بین او و آن‌ها نیست.

آن زمان که مربوب (و مخلوقی) وجود نداشت، او ربّ بود (یعنی مقام ربوبیت برایش ثابت بود)، و آن زمان که مملوک و مخلوقی نبود، او مالک علی الاطلاق و مستولی بر همه چیز بود. (یعنی مقام مالکیت علی الاطلاق و قدرت مطلقه برایش ثابت بود).

و آن زمان که هیچ موجودی نبود تا معلوم واقع شود، او عالم بود، و آن زمان که مخلوقی در جهان نبود، او خالق بود، و نیز آن زمان که مسموعی وجود نداشت، معنای سمع (شنیدن) در مورد او صادق بود، این طور نیست که فقط از وقتی دست به خلقت و آفرینش زد، خالق محسوب شود، بلکه قبل از شروع به خلقت نیز، خالقیت در مورد او مصداق داشته است.

چگونه می‌توان غیر از این را تصور کرد؟ حال آنکه ابتدا و آغازی ندارد و نمی‌توان با کلمه «از» که ابتدا و آغاز را نشان می‌دهد او را در برخی زمان‌ها غایب فرض کرد، بلکه همیشه و در همه اوقات بوده است (بلکه او فراتر از زمان است نه محدود به زمان).

و کلماتی مثل «قد» (در زبان عربی) که نشان دهنده نزدیکی زمان مد نظر به زمان دیگری است (مثل فعل ماضی نقلی در فارسی) نمی‌تواند نشان دهنده نزدیکی زمان او باشد (چون تمام ازمنه چه دور، و چه نزدیک همه نسبت به او یکسان هستند)

و کلماتی مثل «لعل» (به معنی شاید) که نشانگر احتمال و عدم قطعیت است و در مورد مخلوقین، خبر از وجود مانع یا موانعی برای حصول کاری می‌دهد در مورد او چنین مفهومی را نمی‌رساند بلکه امر و اراده خدا قطعاً الحصول است.

و کلمه «متی» (کی؟، چه زمانی؟)، اگر چه در مورد خدا به کار می‌رود ولی نشان دهنده وقت معینی برای او نیست، و به کار بردن کلمه «زمان» در مورد او به این معنی نیست که خداوند مظلوف است و در محدوده زمان قرار گرفته است.

و نیز کاربرد کلمه «مع» (به معنی «با») در مورد او به این معنی نیست که خداوند با چیزی قرین و همراه است.

ادوات، امثال خود را محدود می‌سازد (یعنی در حق تعالی تأثیری ندارد)، و آلات، متناسب با امثال و نظایر خویش است، و این‌ها، نه در خداوند بلکه در سایر اشیا مؤثرند، ابتدای زمانی داشتن، باعث شده است که اشیا و موجودات قدیم نباشند، و قرب زمانی داشتن، آن‌ها را از ازلی بودن بازداشته و فقدان بعضی از حالات و صفات، آن‌ها را از کمال دور ساخته است، افتراق و جدایی آن‌ها دلیل و نشانه وجود جداکننده آن‌هاست، تباین و تفاوت آن‌ها نشانه وجود تفاوت دهنده آن‌هاست، خالق اشیا، توسط آن‌ها، بر عقول آدمیان تجلی کرده.^(۲)

و به‌وسیله آن‌ها، از چشم‌ها پنهان گردیده است، ملاک استدلال افکار درباره خداوند، همین اشیا و موجودات است، در اشیا تغییرات را قرار داده و دلیل‌شان بر اساس اشیاست، اقرار به وحدانیت خود را به سبب وجود این اشیا به آن‌ها الهام فرموده است.

تصدیق و اقرار به خداوند توسط عقول صورت می‌پذیرد و با اقرار به خدا ایمان کامل می‌گردد، تا معرفت و شناخت نباشد دیانت کامل نمی‌شود و تا اخلاص نباشد، معرفت و شناخت انجام نمی‌گیرد و با اعتقاد به تشبیه، اخلاصی در بین نخواهد بود، و اگر کسی در مورد خداوند به صفاتی زاید بر ذات قائل شود (چنان‌که در مخلوقین دیده می‌شود)، تشبیه را نفی نکرده بلکه در واقع قائل به تشبیه شده است، هر چیزی که در مخلوق یافت شود، در خالقش وجود نخواهد داشت و هر آنچه در مورد او امکان داشته باشد، درباره صانعش محال و ممتنع خواهد بود، در مورد او حرکت و سکون وجود ندارد، چگونه امکان دارد، چیزی را که خود ایجاد کرده، در مورد خود او، مصداق یابد؟! یا آنچه را خودش آغاز کرده و به وجود آورده به سوی او بازگشته، و در مورد او مصداق پیدا کند؟ اگر چنین بود، نقص و کاستی و کمبود در ذاتش راه می‌یافت و کنهش، از وحدت در آمده، دارای اجزا می‌شد و ازلی بودن در موردش محال می‌گردید و خالق مثل مخلوق می‌شد.

اگر برای او پشت تصور شود، مقابل و روبه‌رو نیز تصور می‌شود و اگر برای او تمام بودن فرض شود، نقصان هم فرض می‌شود، کسی که، حدوث درباره‌اش محال نیست، چگونه می‌تواند ازلی باشد؟ کسی که ایجاد شدن در باره‌اش محال نباشد چگونه می‌تواند ایجادکننده اشیا باشد؟ اگر چنین بود نشانه مخلوق و مصنوع بودن در او وجود می‌داشت و خود آیه و نشانه می‌شد (برای یک موجود ازلی دیگر) نه اینکه موجودات دیگر آیه و نشانه برای او باشند.

قول محال که مخالف حق و حقیقت است حجتی در بر ندارد، و سوال درباره خدا، فاقد جواب است. در غیر این صورت، خداوند تعظیم و احترام نشده است و در عقیده به اینکه خداوند به کلی (چه در ذات، چه در صفات و افعال) با مخلوقین مابینت و غیریت دارد، ظلم و افترا بی نیست، موجود ازلی محال است که مرکب باشد یا دوییت (دو تا بودن) در او راه یابد و آنچه آغازی ندارد، محال است مخلوق باشد و آغاز و انجामी برایش تصور شود.

معبودی نیست، جز «الله» که بزرگ و بلند مرتبه است، کسانی که خدا را با دیگر موجودات یکسان می‌دانند، دروغ گفته‌اند و به ضلالت بزرگی دچار گشته‌اند و به وضوح و آشکارا زبان کرده‌اند. و درود خدا بر محمد و اهل بیت پاکش باد (ابن بابویه، ۱۳۸۵).

۱-۲. چهارچوب روشی

روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام) بر پایه پنج سطح تحلیلی زیر طراحی شده است:

الف. فضای نظری ساختاری

ب. فضای معنایی ارزشی

ج. فضای ارتباطی هویتی

د. فضای گفتمانی

ر. فضای فراگفتمانی (بشیر، ۱۳۹۵؛ ۱۳۹۷)

در هر فضای مورد تحلیل به اختصار رویکرد فضای مرتبط توضیح داده شد و در اینجا به دلیل اختصار از توضیحات بیشتر خودداری می‌شود. در تحلیل مد نظر، همچنین، خطبه مزبور با تاکید بر ساختار متنی، یعنی واژگان و تناسب معنایی و آوایی آن‌ها، سطح دستوری خطبه، کاربست جمله‌های اسمیه، ارتباط منطقی عبارت‌ها با هم و تناسب حسن مطلع و حسن ختام خطبه بررسی خواهد شد.

۲. تحلیل گفتمانی خطبه توحیدیه

با توجه به پنج فضای گفته شده، تحلیل خطبه توحیدیه انجام می‌گیرد.

الف. فضای نظری ساختاری

همان‌گونه که بیان شد، فضای نظری ساختاری ناظر به فهم نظری اصول حاکم بر گفتمان، دلیل ظهور گفتمان، تحولات تاریخی موثر در تطور گفتمان از یک سو و فهم ساختاری به مثابه شناخت چگونگی طرح گفتمان، به کارگیری زبان مناسب برای تولید گفتمان، استفاده فرهنگ و علم زمانه در بیان گفتمان است. با چنین رویکردی از فضای نظری ساختاری می‌توان با تحلیل تاریخی فکری اعتقادی دوران حضرت امام رضا (ع) به ضرورت توجه آن حضرت به بحث «توحید» که اولین اصل اعتقادی برای پذیرش اسلام است، دست یافت؛ بنابراین، در اینجا به موارد مرتبط با فضای نظری ساختاری اشاره می‌شود.

۱-۲. فضای نظری

فضای نظری ناظر به فضای فکری اعتقادی است؛ بنابراین، در این فضا به طور خلاصه به رویکردهای مزبور در حوزه توحید اشاره خواهد شد. دوران حضرت امام رضا (ع) دوران اوج

مباحث، مناظرات و احتجاجات درباره موضوع‌های گوناگون از جمله «توحید» است که می‌توان گفت شاید توحید، مهم‌ترین موضوع مورد توجه آن زمان بوده است. فضای نظری آن زمان اگرچه بر مبنای دیدگاه‌های علما و مذاهب گوناگون و رویکردهای آنان متفاوت است اما می‌توان گفت که در سه دیدگاه کلی که اولی و دومی مختص مجتهدان اهل سنت و سومی برخی از مدعیان تشیع بود خلاصه می‌شود:

۱. دیدگاه اهل حدیث

۲. دیدگاه اهل تشبیه

۳. دیدگاه اهل غلو

اهل حدیث، اهل حجاز بوده و سردسته آنان «مالک بن انس» و «احمد بن حنبل» است. اهل حدیث، توجه ویژه‌ای به «نقل» اخبار و احادیث داشتند. معنای لفظی در میان آنان صحت تام داشت و بر همین اساس احکام را بر مبنای نص‌های قرآنی و احادیث تبیین می‌کردند (شهرستانی، ۱۴۲۲ق: ۸۲ و ۱۷۰). اهل تشبیه یا مشبّهه از نخستین جریان‌های کلامی جامعه اسلامی شامل دو گروه هستند: افرادی که تشبیه را در ذات خداوند متعال قرار داده و افرادی که آن را درباره صفات تسری داده‌اند (صابری، ۱۳۸۸: ۸۵). هر دو گروه اهل تشبیه قائل به شباهت خداوند با مخلوقات هستند. جریان اهل غلو یا غالیان، جریان بسیار خطرناکی بود که در میان برخی مدعیان تشیع به وجود آمد. آنان در این زمینه نه تنها درباره امامان به غلو پرداختند بلکه در مورد برخی از مسائل دیگر مانند تحریف قرآن و اینکه قرآن واقعی مخفی مانده است نیز سخنانی داشتند که باعث بدبینی بیش از حد اهل سنت به اهل تشیع شده است (جعفریان، ۲۰۰۷: ۶۶). یا اعتقاد به مهدویت حضرت امام باقر (ع) توسط برخی از غالیان (طوسی، ۱۳۸۲: ۳۰۰) یکی از دلایل مهم تاکید اهل سنت به عدم پذیرش احادیث و روایات منقول از اهل تشیع همین موضوع «غلو» بود. اگرچه این جریان در زمان حضرت امام صادق (ع) بیشتر مطرح بود، اما در زمان حضرت امام رضا (ع) نیز این جریان وجود داشت. بدیهی است که هم امام صادق (ع) و هم امام رضا (ع) در این زمینه سخنانی در رد غلو و غالیان داشتند که در کتب مختلف مربوط آمده است. با چنین فضای نظری که بر مبنای دیدگاه‌های خاص و ساختار فکری مشخص، حضرت امام رضا (ع) گفتمان توحیدی خود را شکل داده است.

۲-۱-۱. فضای ساختاری

در فضای ساختاری، ساختارهای زبانی بحث و بررسی می‌شود. فرکلاف در این زمینه تاکید دارد که در فضای گفتمانی رویکردهای اجتماعی و زبان‌شناسی با همدیگر مورد توجه قرار می‌گیرد؛

بنابراین با روشی نظام‌مند روابط نامعلوم بین متون، وقایع و اعمال گفتمانی و ساختارها، روابط فرایندهای فرهنگی و اجتماعی در سطح گسترده پرداخته می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۳۲). در همین زمینه می‌توان گفت که در این فضا نوعی از توصیف حاکم است که به ویژگی‌های صوری متن می‌پردازد (آقاگل‌زاده و غیاثیان، ۱۳۸۶: ۴۲) و مشخصه‌های زبان‌شناختی خاص موجود در گفتمان توصیف می‌شود. فضای ساختاری توصیف شامل تحلیل زبانی در قالب واژگان، دستور، وجوه مختلف جمله و نوع گفت‌وگوهاست (همان، ۱۳۸۵: ۱۲۹)؛ بنابراین، این فضا در چند سطح ساختاری تحلیل می‌شود.

۲-۱-۱-۱. فضای ساختاری توصیف

در فضای ساختاری توصیف، متن در چهارچوب متن و رابطه منطقی بین واژگان و معنا، ساختارهای نحوی و ساختار متن بررسی می‌شود. راجر فاولر (۱۹۹۱) در فصل دوم کتاب زبان در اخبار، راهکارهای عملی و ابزارهای لازم را برای تحلیل متن به روش تحلیل گفتمان انتقادی معرفی کرده است. ابزارهایی که او معرفی می‌کند عبارت است از: فرایند مجهول‌سازی، گفتار مستقیم و غیرمستقیم با درجات مختلف آن، فرایند اسم‌سازی، گزینش واژگان، ساخت تعدی به‌عنوان مقوله معنایی نه نحوی (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۲۹). فرکلاف برای تحلیل در این سطح سوال‌های دیگری مطرح می‌کند که عبارت است از: کلمات و ویژگی‌های دستوری چه نوع ارزش تجربی، رابطه‌ای و بیانی دارند؟ چه نوع رابطه معنایی ایدئولوژیک بین کلمات وجود دارد؟ جمله‌ها معلوم هستند یا مجهول؟ جمله‌ها مثبت هستند یا منفی؟ از وجه خبری استفاده شده یا پرسشی یا دستوری؟ جمله‌های ساده چگونه به یکدیگر متصل شده‌اند؟ برای ارجاع به داخل یا بیرون متن از چه ابزارهایی استفاده شده است؟ (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۶۷-۱۷۱). در این تحلیل در فضای ساختاری توصیف، به برجسته‌ترین شاخص‌های واژگانی و دستوری و آوایی این خطبه اشاره می‌شود.

۲-۱-۱-۲. تحلیل لایه ساختاری واژگانی

بررسی لایه ساختاری واژگانی یکی از مراحل تحلیل گفتمان در نظریه فرکلاف است. گوینده یا نویسنده با استفاده از واژگان، گفتمان حاکم بر متن یا خطبه را منعکس می‌کند. واژگان به نظم آمده و پیوستگی آن‌ها در عبارات، تداعی‌کننده معنای برخاسته از کل سخن هستند. بررسی واژگان متن و مفهوم آن‌ها در متن، روابط معنایی آن‌ها با هم، استعاره و تضاد معنایی و شمول معنایی و هم معنایی و رابطه آن‌ها، مقصود مد نظر گوینده را بیان می‌کند. از آنجا که مؤلف برای انتقال معنی باید دست به انتخاب بزند. این انتخاب و نوع چینش آن‌ها و پیوستگی و انسجام آن‌ها با دیگر عناصر جمله و متن، با نوع نگرش و ایدئولوژی مؤلف رابطه مستقیم دارد.

۲-۲. دلالت‌های واژگان خطبه

محور اصلی سخنان حضرت امام رضا (ع) در این خطبه، معرفی مقام توحید است. ایشان در تجلیل مقام توحید و معرفی آن در اولین فراز خطبه می‌فرماید «أولُ عبادة الله معرفتُهُ و أصل معرفه الله توحیده»؛ اول بندگی خداوند معرفت او و اصل معرفت، توحید است (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۱۲۳). مفهوم بنیادین خطبه با واژه کلیدی توحید که دارای بار ارزشی و ایدئولوژیک است، در اولین عبارت خطبه مشخص می‌شود. دیگر واژگان مانند معرفت و عبادت و ... حول محور این واژه حرکت می‌کنند. به عبارت دیگر، مفهوم «توحید» در اینجا یک «دال اساسی» است که بقیه دال‌ها در پیرامون آن مفصل‌بندی می‌شود. واژه متضاد «أول» و «آخر» که مترتب بر اول است، توحید را اصل معرفت الله می‌داند که تا اصل توحید ثابت و پایرجا نشود، نمی‌توان روی آن بنای معرفت و سپس عبادت را بنا نهاد.

در فراز دوم خطبه «و نظام توحید الله تعالی نفی الصّفات عنه لِشهادة العقول أن كلّ صفة و موصوف مخلوق و شهادة كل موصوف أن له خالقا ليس بصفة ولا موصوف» (همان) امام با استفاده از واژگان «الصفات»، «صفه» و «موصوف» که از اشتقاق صرفی است، تاکید می‌کند که مقام معرفت توحید فراتر از این است که با این اصطلاحات صرفی و نحوی که در شأن مخلوقات است برای خداوند متعال استنباط شود. همچنین با استفاده از خاصیت انسجام‌بخشی حرف تعلیل «لام» جمله اول «و نظام توحید الله تعالی نفی الصّفات عنه» را با جمله دوم «لِشهادة العقول أن كلّ صفة و موصوف مخلوق و...» با رابطه علی و معلولی به صورت منسجم به هم پیوند می‌زند و با استفاده از حرف ربط «واو» که مطلبی را به محتوای قبلی اضافه می‌کند عبارت «و شهادة كل موصوف أن له خالقا ليس بصفة ولا موصوف» را با جمله قبل «لِشهادة العقول...» با رابطه افزایشی پیوند می‌زند.

در این فراز «له معنی الربوبیة إذ لا مربوب و حقیقة الإلهیة إذ لا مألوه و معنی العالم و لا معلوم و معنی الخالق و لا مخلوق و تأویل السمع و لا مسموع» یعنی از برای او بود معنی ربوبیت، وقتی کسی نبود که پروردگاری داشته باشد و از برای او بود حقیقت خدایی در وقتی که خداپرستی نبود و کسی نبود که خدایی بخواهد، او بود، معنی عالم در وقتی که معلومی نبود و او بود معنی خالق در وقتی که مخلوقی نبود و او بود معنی سامع در وقتی که شنیده شده‌ای نبود (همان: ۱۲۵) امام با استفاده از «إذ» با رابطه زمانی، دو جمله را به هم گره می‌زند، سپس با استفاده از دلالت معنایی واژگان اشتقاقی و غیراشتقاقی «الربوبیة، مربوب، الإلهیة، مألوه، العالم، المعلوم، الخالق، المخلوق، السمع و مسموع» و رابطه معنایی آن‌ها، تاکید می‌کند که حقیقت خالقیت و

ربوبیت و الهیت، حقیقتی همیشگی با ذات نامحدود و کمال مطلق خداوند متعال است، حتی قبل از اینکه مخلوق و مربوب و مألوهی وجود داشته باشد، این حقیقت با او همراه بوده است.

۲-۱. محدودیت دلالت قیدها درباره ذات متعال پروردگار

امام رضا (ع) شأن مقام توحید و ذات پروردگار متعال را مبرا از این می داند که بتوان همه واژگان و اصطلاحات صرفی و نحوی و قیده‌های زمانی و مکانی مانند «مذ، لعل، متی، حین، قد و لولا و ...» را با همان دلالت معنایی که درباره مخلوقات به کار می‌رود، درباره او نیز به کار برد، «لیس مذ خلق استحقّ معنی الخالق، و لا یأحداه البرایا استفاد معنی البارئیه، کیف و لا تعبیه «مذ» و لا تُدنیه «قد» و لا یحجبه «لعل» و لا یؤفته «متی» و لا تشتمله «حین»، و لا تقارنه «مع» و مانند این عبارت از فراز دیگر «... فی الأشیاء یوجد أفعالها منعتها «مذ» القدمه و حمتها «قد» الأزلیه و خبیتها «لولا» التکمله» (همان: ۱۲۶).

زیرا «مذ و منذ» دو حرف از حروف جاره‌اند که بر تعیین ابتدا زمان تا به حال دلالت می‌کنند و در هر جمله‌ای واقع شوند، حکم آن جمله را به زمانی معین با اشاره به آغاز آن محدود می‌کنند. «اگر این دو واژه در ارتباط با ذات خداوند متعال ذکر شود، با توجه به اینکه صفات او مانند ذاتش ازلی و ابدی است، به هیچ وجه او و صفاتش را زمان‌دار نمی‌کند، پس وقتی می‌گوییم «مذ خلق الله» از وقتی خدا خلق کرد، به این معنی نیست که قبل از خلق صفت خالقیت را نداشته و غایب بوده است» (مصطفوی، ۱۳۶۳: ۳۵). در «و لا تدنیه قد» «قد» با فعل ماضی وقتی درباره اشیا استفاده می‌شود، برای قطعیت فعل در زمان حال است و آن‌ها را به زمان حال محدود می‌کند و ازلیت را از بین می‌برد. پس صحیح نیست آن را با همین معنی درباره خداوند متعال به کار برد، چون فعل خداوند مقید و محدود به حال نیست.

«لعل» نیز از حروف مشبیه بالفعل است که بر «ترجی» و «امیدواری» دلالت می‌کند. ترجی در موقعیتی به کار می‌رود که گوینده از امری محروم بوده و امیدوار به دستیابی به آن باشد و زمان رسیدن به آن آرزو بر او پوشیده است. اگر این لفظ با این معنی درباره خداوند متعال به کار رود «اشعار می‌شود به ممنوع و محجوب بودن در زمان حاضر، مثل اینکه گفته شود «الامر كذلك و لعل الله یدرکه» (همان: ۳۶). واژه‌های «لولا»، «مع»، «متی» و «حین» نیز به همین معنی هستند. علاوه بر اینکه امام با استفاده از دلالت این اصطلاحات و قیدها، در یک تشبیه تمثیلی ضمنی، عدم استقلال ذاتی مخلوقات و نیاز و وابستگی آن‌ها به نفوذ و قدرت خالق را به ابزار و ادوات دستوری زبان یعنی «مذ و قد و لولا» تشبیه می‌کند که نیازمند کسی هستند که آن‌ها را به کار اندازد. هم خود این ابزارها، چه مادی باشند و چه از جنس حروف و هم کاری که

برای آن‌ها استفاده شده‌اند، تقیّد و محدودیت دارند. پس نباید از دلالت این ادوات درباره خداوند متعال دلالتی شبیه به دلالت‌شان درباره اشیا استنباط کرد؛ زیرا ذات و صفات نامحدود او مشمول محدودیت‌های این آلات نمی‌شود.

۲-۳. سطح دستوری خطبه

بررسی جنبه‌های ساختارهای دستوری خطبه یکی از مراحل است که در روش تحلیل گفتمان فرکلاف در سطح توصیف بررسی می‌شود؛ زیرا ویژگی‌های دستوری در یک متن، ارزش رابطه‌ای دارند. مثلاً اینکه وجه جمله خبری است یا پرسشی یا امری، محتوای معنایی گزاره‌ای جمله‌ها چگونه است؟ از جمله فعلیه استفاده شده است یا اسمیه یا روابط تقدم و ترتب واژگانی چگونه است؟ در اینجا روابط معنایی تقدم و ترتب واژگانی و بررسی کاربست جمله اسمیه و ارتباط منطقی آن‌ها بررسی می‌شود.

۲-۳-۱. تقدم و تاخر واژگان

تقدیم و تاخیر صرفاً یک جابه‌جایی میان واژگان نیست. این جابه‌جایی هماهنگ با بافت متن و با سایر ظرافت‌های آن در یک بافت موقعیتی خاص صورت می‌گیرد. گاهی بافت اقتضا می‌کند واژه‌ای مقدم شود و بافتی دیگر اقتضا می‌کند. همان واژه در جمله‌ای مشابه مؤخر شود، در هر تقدم و تاخیری لطافت و ظرافت معنایی خاصی نهفته است که اگر واژگان به جای اصلی خودشان باز گردند، این لطافت و ظرافت معنایی از بین خواهد رفت. در این خطبه نیز، تقدّم و تاخرهایی دیده می‌شود که با نگاه سطحی نمی‌توان از آن‌ها گذر کرد. به‌عنوان مثال در این فراز «فَلَيْسَ اللهُ عَرَفَ مَنْ عَرَفَ بِالتَّشْبِيهِ دَاتَهُ وَ لَا إِيَاهُ وَحَدَهُ مِنْ اَكْتَنَّهُهُ وَ لَا حَقِيقَتَهُ اَصَابَ مَنْ مَثَلَهُ وَ لَا بِهٍ صَدَقَ مَنْ نَهَاهُ وَ لَا بِهٍ صَمَدَ صَمَدَهُ مِنْ اَشَارَ اِلَيْهِ» و در «وَ لَا إِيَاهُ عَنَى مَنْ شَبَّهَهُ وَ ... وَ لَا إِيَاهُ اَرَادَ مَنْ تَوَهَّمَهُ»

در عبارت (فَلَيْسَ اللهُ عَرَفَ...) مفعول یعنی لفظ جلاله «الله» بر فعل «عرف» مقدم شده و در عبارت «وَ لَا حَقِيقَتَهُ اَصَابَ مَنْ مَثَلَهُ» لفظ «حقیقته» به عنوان مفعول بر فعل «أصاب» مقدم شده است. در عبارت «وَ لَا إِيَاهُ عَنَى مَنْ شَبَّهَهُ» «إيأه» به عنوان مفعول بر فعل «عنى» مقدم شده و در «وَ لَا إِيَاهُ اَرَادَ مَنْ تَوَهَّمَهُ» «إيأه» به عنوان مفعول برای فعل «أراد» بر آن مقدم شده است (مقدم شدن مفعول بر فعل و فاعل به دلیل فایده‌ای است که به اقتضای موقعیت سخن به دنبال دارد (جرجانی، ۲۰۰۱: ۸۸). مفعول برای تخصیص بر فعل و فاعل مقدم می‌شود، تخصیص غالباً لازمه تقدیم است و در همه مواردی که تقدیم برای تخصیص می‌آید، اهمیت دادن به آنچه مقدم شده را نیز می‌فهماند، چون بلیغان پیش می‌آورند چیزی را که جایگاه مهم‌تری دارد و

آنان به بیان آن توجه بیشتری دارند (الخطیب القزوی، ۱۳۶۸: ۱۲۷)؛ بنابراین در این فراز منظور از همه مفعولها «الله» تبارک و تعالی، عنصر کلیدی و محوریت خطبه است. تقدیم آنها بر فعل و فاعل برای تخصیص آن فعلها به خداوند تعالی و اشاره به اهمیت و تعظیم و شأنیت مقام توحید است.

۲-۳-۲. کاربست مکرر جمله‌های اسمیه در خطبه

ساختار جمله‌های متن و دلالت و جایگاه آنها با موضوع گفتمان در ارتباط است. بررسی ساختار این جمله‌ها و مقایسه آنها با ساختارهای فرضی که می‌توانست همان مفهوم را منتقل کند، از دیگر مؤلفه‌هایی است که در تحلیل گفتمان در سطح توصیف، به مثابه یک انتخاب واکاوی می‌شود تا مشخص شود چرا گوینده این ساختار مشخص را بر سایر ساختارهای ممکن ترجیح داده است.

خطبه متشکل از مجموعه‌ای از جمله‌های خبری متوالی است که اغلب هم اسمیه هستند. مانند «أَوَّلُ عِبَادَةِ اللَّهِ مَعْرِفَتُهُ/ و أصل معرفه الله توحیده/ و نظام توحید الله نفی الصفات... فلیس الله من عرف بالتشبیه ذاته ولا إیاه و حَـدَّ من اکتنهه ...» و / کل معروف بنفسه مصنوع و کل قائم فی سواه معلول... فأسماؤه تعبير و أفعاله تفهیم و ذاته حقیقه... أحد لا بتأویل عدد/ ظاهر لا بتأویل المباشرة...»

دلالت جمله اسمیه که بر ثبوت چیزی برای چیز دیگر دلالت دارد (الهاسمی، ۱۳۷۹: ۶۰)، با هدف موضوع مد نظر، یعنی ثبوت صفات برای خداوند متعال در معرفی توحید و ساختار متن مد نظر، متناسب است. از آنجا که هدف از القای خطبه، معرفی مقام توحید است، امام مفاهیم را در قالب جمله‌های اسمیه از نوع ابتدایی، بدون تاکید و تکرار و بدون عبارتهای توصیفی و توضیحی، متناسب با حالت مخاطبان که نسبت به محتوای خبر خالی الذهن هستند، ارائه می‌دهد. مانند این فراز «وَمَنْ قَالَ حَتَامَ فَقَدْ غَيَّاهُ وَ مَنْ غَيَّاهُ فَقَدْ غَايَاهُ وَ مَنْ غَايَاهُ فَقَدْ جَزَّاهُ وَ مَنْ جَزَّاهُ فَقَدْ وَصَفَهُ وَ مَنْ وَصَفَهُ فَقَدْ أَلْحَدَ فِيهِ» و «أَحَدٌ لَا بِتَأْوِيلِ عَدَدٍ، ظَاهِرٌ لَا بِتَأْوِيلِ الْمَبَاشِرِ، مُنْجَلٍ لَا بِاسْتِهْلَالِ رُؤْيَيْهِ، بَاطِنٌ لَا بِمُزَايَلَةٍ وَ...» «و لیس مُدْ خَلْقِ اسْتِحْقَاقِ مَعْنَى الْخَالِقِ...» و «بِتَشْعِيرِهِ الْمَشَاعِرَ عَرَفَ أَنْ لَا مَشْعَرَ لَهُ» و «بِتَجَهُّرِهِ الْجَوَاهِرَ عَرَفَ أَنْ لَا جَوْهَرَ لَهُ».

۲-۳-۳. موجزگویی

عبارتها متناسب با معنی، نه افزون از حد نیاز است که بیهوده‌گویی باشد و نه کمتر از نیاز که به هدف آسیب رساند، منسجم با هم پیوند می‌خورند و در عین اینکه به یکدیگر وابسته‌اند و معنایی را با هم کامل می‌کنند، اما هر عبارت به تنهایی هدف محور است و می‌تواند از متن جدا شود و

به‌عنوان یک تعبیر مستقل و تمثیل، مورد استفاده قرار گیرد. مانند عبارت «ولیس مُذْ خَلْقِ اسْتَحَقَّ مَعْنَى الْخَالِقِ...» و «بِتَشْعِيرِهِ الْمَشَاعِرَ عُرِفَ أَنْ لَا مَشْعَرَ لَهُ» و «بِتَجْهَرِهِ الْجَوَاهِرَ عُرِفَ أَنْ لَا جَوْهَرَ لَهُ» در برخی عبارتها، قصد گفتمان لفظی تغییر می‌کند و کلام علاوه بر معنای اصلی، متضمن معنای فرعی مانند مدح نیز می‌شود، مثلا عبارت «مُدْرِكٌ لَا بِمَجَسَّئَةٍ، سَمِيعٌ لَا بِأَلَةٍ، بَصِيرٌ لَا بِأَدَاةٍ»

ب- فضای معنایی ارزشی

«فضای معنایی ارزشی» فضای زمینه‌ای تاریخی در معناسازی گفتمانی و ارزش‌گذاری آن در فضای اجتماعی است. در حقیقت نوعی از «زمینه خلق روایت یا گفتمان» به‌شمار می‌آید. معنا در این فضا، به‌نوعی شکل‌دهنده جهت‌گیری‌های مربوط به اهداف آنی و غایی و تکمیل‌کننده گفتمان در مراحل همزمانی و در زمانی است. فضای ارزشی نیز بر پایه اخلاق، اعتقادات و رسوم مختلف در طی زمان‌های متفاوت استوار است. ارتباط این دو فضا برای تبیین گفتمان حاکم در هر دوره‌ای بسیار حائز اهمیت است. معنا منعکس‌کننده ارزش است و ارزش‌ها نیز برای افراد گوناگون معناهای مختلف دارند. از همین منظر است که باید معنا و ارزش در شناخت فرایند گفتمان را مورد توجه قرار داد.

«فضای معنایی ارزشی» ارتباط مستقیم با «فضای نظری ساختاری» دارد. به عبارت دیگر، ساختارهای زبانی معانی خاص خود را بازنمایی می‌کنند و بر اساس بازنمایی معانی مزبور می‌توان با نقشه معنایی فراتر دست یافت. در اینجا برخی از موارد مربوط به «فضای معنایی ارزشی» خطبه اشاره خواهد شد. در این فضای معنایی ارزشی، تناسب و رابطه الفاظ با معنا بحث و بررسی می‌شود. تضاد، مقابله، تشابه الاطراف، سطح آوایی و ... از جمله مواردی است که به آن‌ها اشاره خواهد شد.

۲-۴. تناسب الفاظ با الفاظ و معنا در خطبه

تناسب «لفظ با لفظ» و «لفظ با معنی» یکی از مؤلفه‌های علم بلاغت و از آرایه‌های بدیعی و هدف از آن، انتقال رساتر و قابل فهم‌تر پیام به مخاطبان است. در علم بلاغت این ویژگی را «اتئلاف اللفظ مع المعنی» می‌نامند (الهاشمی، ۱۳۷۹: ۳۵۵). به این معنی که نه‌تنها بین الفاظ و معانی مد نظر متکلم در بافت موقعیتی کلام باید تناسب وجود داشته باشد، بلکه الفاظ از نظر ساختاری و آوایی نیز باید با یکدیگر تناسب داشته باشند و از اهداف موسیقی حروف، القای معناست؛ زیرا در نظام صوتی شگرف هر حرف با صفات صوتی خود، سازی را می‌نوازد و در این حالت هر کدام از صامت‌ها و حرکت‌ها و سکون‌ها، مدها و تشدیدها به‌گونه‌ای سامان داده شده‌اند

که هم‌آیند و هر دسته سرودی را می‌خواند که هماهنگ با معنا، اوج و فرود دارد (معرفت، ۱۳۸۵: ۱۴۱).

تناسب لفظ و معنی در متن و سخن، به‌خصوص در فن خطابه که تحریک عواطف و احساسات مخاطب در اقتناع او برای پذیرش مقصود، تاثیرگذار است، اهمیت زیادی دارد. همگونی و تناسب الفاظ با معانی یکی از ویژگی‌های خطبه توحید است که ناشی از جمع امور متناسب با هم از نظر معنی «مراعات النظیر»، تضاد معنایی، تقابل معنایی، تشابه الأطراف، تناسب آوایی، حسن مطلع و حسن ختام است. تضاد در ایجاد هماهنگی و موسیقی پنهان مؤثر است، این موسیقی پس از تامل و ایجاد ارتباط تضاد بین واژه‌ها در درون، درک شده و سپس بر حواس تاثیر می‌گذارد (هداره، ۱۹۹۰: ۱۰۶).

زیبایی و جاذبه مقابله نیز مانند تضاد است، چون در مقابله هر لفظ با معادل خود در جمله دیگر متضاد است، زیبایی بیشتر می‌شود، این قرینه‌های «نقیضی» بر حالت موسیقایی و معنایی کلام می‌افزاید (غفوری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۴۹).

در این فراز «فَلَيْسَ اللَّهُ عَرَفَ مَنْ عَرَفَ بِالتَّشْبِيهِ دَأْتَهُ وَ لَا إِيَّاهُ وَحَدَّهُ مَنْ اِكْتَنَهَهُ وَ لَا حَقِيقَتَهُ اَصَابَ مَنْ مَثَلَهُ وَ لَا بِهٖ صَدَّقَ مَنْ نَهَاهُ وَ لَا بِهٖ صَمَدٌ صَمَدَهُ مِنْ اَشَارَ اِلَيْهِ» امام با انتخاب واژگان متناسب با هم از نظر دلالت معنایی و برقرار کردن رابطه اسنادی بین آن‌ها، تعبیری عمیق و متناسب با معنای مد نظر را خلق می‌کند که به حضور علمی این معانی و الفاظ در ذهن او دلالت دارد.

به‌عنوان مثال واقع کردن فعل «عرف» بر لفظ جلاله «الله» و ایجاد ارتباط بین جار و مجرور «بالتشبيه» و متعلق آن یعنی فعل «عرف» معرفت توحید از طریق تشبیه را نفی می‌کند؛ زیرا اگر کسی از توحید شناخت صحیحی داشته باشد، او را به چیزی تشبیه نمی‌کند. چنانچه با برقرار کردن رابطه اسنادی بین فعل «وَحَدَّ» و «مَنْ» در «مَنْ اِكْتَنَهَهُ» تاکید می‌کند که اگر کسی بخواهد به کنه ذات او آگاهی یابد، توحید را درک نکرده است؛ زیرا توحید یعنی اعتقاد به ذات نامحدود ازلی که نمی‌توان به کنه چنین موجودی پی برد. «أصَاب» در اصل به معنای اصابت دقیق به هدف است (انیس و همکاران، ۱۴۰۸ق: ریشه صوب). ترجیح این واژه بر مترادف‌های آن مانند «فهم المعنى وأدرك المعنى» از این جهت است که کنه حقیقت توحید را به‌عنوان هدف در نظر گرفته است که مثال زدن خداوند به چیزی هرگز نمی‌تواند حقیقت آن را به‌دست آورد.

اسناد «صمد» به «مَنْ اَشَارَ اِلَيْهِ» بیانگر این موضوع است که اگر کسی بخواهد با حس یا حتی با عقل به خداوند اشاره کند، خداوند را برآورنده نیازهای خود و متعالی نیافته است و

خداخواهی او صحیح نیست. «صمد الشیء و له و إلیه» به معنای قصد کردن چیزی است و «الصمد» به معنای قصد کردن کسی برای برآوردن نیاز است (همان: ریشه صمد). ترجیح این واژه بر «قصد» در این عبارت از این جهت است که قدرت تصویرگری بیشتری نسبت به «قصد» دارد و علاوه بر قصد کردن، الهامبخش معنای برآوردن نیاز نیز است.

علمای بلاغت درباره تناسب لفظ و معنی می‌گویند: «اگر معنی فخیم باشد، واژگان فخیم است، اگر معنا روان باشد، واژگان روان است، اگر معنا غریب و دور از دسترس باشد، الفاظ نیز این گونه‌اند» (هاشمی، ۱۳۷۹: ۳۳۲)؛ اما امام (ع) با توجه به هدف خود از القای سخن یعنی تفهیم موضوع، برای این موضوع عمیق فلسفی، زبانی ساده و الفاظی ملموس و خالی از ابهام انتخاب می‌کند، تا بین پیچیدگی معنی و وضوح ترکیبها تعادل ایجاد کند و با روانی سخن، ذهن مخاطب را بر مضمون متمرکز کند.

به‌عنوان مثال در این عبارت «وَوَلَوْ حُدَّ لَهُ وَرَاءُ إِذَا حُدَّ لَهُ أَمَامُ» امام یک استدلال عمیق فلسفی را با ۹ واژه ملموس در ترکیبی روان، تنظیم و به‌وضوح به مخاطب این‌گونه تفهیم می‌کند که اگر برای خداوند گذشته زمانی یا مکانی قائل شویم، نمی‌توان برای او ازلیت قائل شد، وقتی ازلیت نباشد قیام به نفس و تقوم ذاتی و غنای وجودی هم نخواهد بود و ضعف و نیاز ذاتی و محدودیت در وجود او استمرار می‌یابد و در جهت بقا و ابدیت نیز متزلزل و متناهی خواهد بود. امام با گزینش واژگانی هم‌وزن با هم و متناسب از نظر معنی مانند «المُبَاشِر، المَبَیْن» «مُقَدَّر، مُدَبِّر» «السَّنَات، الصِّفَات» و واژگان با اشتقاق یکسان و اوزان مختلف در کنار هم مانند «مخلوق، خالق / خلقه، یخلق، خلق» و «وَحَدَّ، توحید» و «الصفه، الموصوف، الصفات، وصفه» و... نوعی نظم آوایی و هماهنگی صوتی و وحدت در زمزمه و در نتیجه تناسب دور اندیشانه‌ای را در خطبه ایجاد می‌کند.

۲-۴-۱. تناسب با تضاد معنایی

تضاد یا طباق یکی از فنون معنوی بدیعی است و در اصطلاح «عبارت است از جمع بین دو لفظی که در معنی تقابل دارند» (عرفان، ۱۳۷۷، ج ۲: ۲۴۷). تضاد، تناسبی ایجاد می‌کند که بر زیبایی و لطافت سخن و روشنگری آن می‌افزاید؛ زیرا با هر معنی، ضد آن در ذهن تداعی می‌شود. این صنعت در خطبه امام از بسامد بالایی برخوردار است.

در این فراز از خطبه «مُؤَلَّفُ بَيْنَ مَتَعَادِيَاتِهَا، مُفَرَّقُ بَيْنَ مَتَدَانِيَاتِهَا، دَالٌّ بِتَفْرِيعِهَا عَلَى مُفَرَّقِهَا وَ بِنَالِيفِهَا عَلَى مُؤَلَّفِهَا» (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۱۲۴) یعنی اضداد را با هم جمع و امور متناسب با هم را از

هم جدا می‌کند، جداسازی اشیا دلالت بر جدا کننده دارد و جمع بین اشیا دلالت بر جمع کننده دارد؛ هرچند اقتضا در امور متخالف جدایی است و در امور مؤتلفه اقتضا جمع آن‌هاست.

حضرت با جمع «مؤلف، مفرق»، «متعادیات، مُتدانیات» و «تفریق، تألیف» با استناد به آیه مبارکه «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (ذاریات، ۴۹) و «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا» (روم، ۲۱) نتیجه می‌گیرد که در نظام جهان، نظم در امور به صورت جمع امور متخالف و جدایی امور متناسب است، چنان‌که در آیه مبارکه، زوج‌ها هر دو در عین تضاد، از ماده واحدی آفریده شده‌اند، سپس در عین تضادی که دارند با هم ائتلاف پیدا می‌کنند و در این جریان سه مرحله تحولی «ائتلاف، تفرق، ائتلاف» دیده می‌شود. این سخنان در عین فشردگی واژگان و کوتاهی عبارت‌ها، دارای کارکرد چند معنایی یا سرشاری معنی است، به‌گونه‌ای که با هر بار خواندن نکته و معنای جدیدی به ذهن مخاطب خطور می‌کند.

علاوه بر این که جمع بین این واژگان متضاد، دارای کارکرد موسیقایی نیز است، یعنی با تولید موسیقی دل‌انگیز در سطح عبارت، تناسبی را ایجاد می‌کند که موجب برجستگی و تسهیل دریافت معنی توسط مخاطب می‌شود. همچنین تضاد با متمرکز کردن ذهن مخاطب روی نقطه مقابل، لایه زیرین معنای عبارت را از زرفا به سطح می‌آورد و فهم را آسان می‌کند.

۲-۴-۲. تناسب با تقابل معنایی «مقابله»

مقابله در اصطلاح آن است که دو یا چند معنی ذکر شود، سپس معانی موافق یا مخالف آن‌ها به ترتیب آورده شود (مطلوب، ۲۰۰۰: ۶۳۶). تفاوت میان مقابله با طباق این است که طباق میان اعداد است، اما مقابله میان اعداد و غیر آن است (حموی، ۱۴۲۶ق، ج: ۱، ۱۳۷). روشن است که مقابله معنایی با هم وضوح بیشتری به آن‌ها می‌دهد و سبب می‌شود که بهتر در ذهن بنشیند و معنی را تصویری ارائه می‌دهد (احمد بدوی، ۲۰۰۸م: ۱۴۳).

امام در این خطبه، بی‌برنامه از طباق و مقابله بهره نمی‌گیرد بلکه به دلیل پیچیدگی موضوع از این دو صنعت به‌عنوان قرینه تعیین مصداق مد نظر زیاد بهره می‌گیرد؛ زیرا ممکن است مخاطب معنای یک واژه یا عبارت را نداند یا واژگان چون مصداق‌های گوناگونی دارند، ممکن است مخاطب نداند کدام مصداق مقصود متکلم بوده است. واژه متضاد یا عبارت‌های متقابل علاوه بر تصویری کردن معنا، فهم آن را برای او آسان می‌کنند. مانند این فراز «افتترقت فدلّت علی مفرّقتها و تباینت فأعربت عن مباینها بها لما تجلّی صانعها للعقول و بها احتجب عن الرؤیة...» که امام به منظور تسهیل معنی برای مخاطب عبارت «لما تجلّی للعقول: آن‌گاه که صانع اشیا به‌وسیله اشیا جدا شده از هم بر عقل‌ها تجلی کند» را به‌عنوان نقیض در مقابل

عبارت «و بها احتجب عن الرؤیة»؛ و با همین اشیای جدا شده صانع آن‌ها از ادراک پوشیده می‌ماند، قرار می‌دهد.

در این فراز نیز «فَفَرَّقَ بِهَا بَيْنَ قَبْلِ وَ بَعْدٍ لِيُعْلَمَ أَنَّ لَا قَبْلَ لَهُ وَ لَا بَعْدَ لَهُ» عبارت «لَا قَبْلَ لَهُ» مقابل عبارت «لَا بَعْدَ لَهُ» قرار گرفته است. در این فراز «مُؤَلَّفُ بَيْنَ مُتَعَادِيَاتِهَا، مُفَرَّقُ بَيْنَ مُتَدَانِيَاتِهَا، دَالٌّ بِتَفْرِيفِهَا عَلَى مُفَرَّقِهَا وَ بِتَأْلِيفِهَا عَلَى مُؤَلَّفِهَا...» «مُؤَلَّفُ بَيْنَ مُتَعَادِيَاتِهَا» به عنوان نقیض در مقابل «مُفَرَّقُ بَيْنَ مُتَدَانِيَاتِهَا» قرار گرفته است و «بِتَفْرِيفِهَا عَلَى مُفَرَّقِهَا» به عنوان نقیض در مقابل «بِتَأْلِيفِهَا عَلَى مُؤَلَّفِهَا...» قرار گرفته است، کنار هم آمدن این عبارت‌های نقیضی نقش آفرینی می‌کنند؛ زیرا تضاد معنایی و تولید موسیقی برآمده از واژگان هم وزن متضاد «مؤلف و مفرق» و «متعادیات و متدانیات» و «تفریح و تألیف» و «مفرق و مؤلف» موجب تسهیل معنی و روشنگری می‌شود. بر این اساس قابلیت ارائه مفاهیم در این نوع فرازها، منحصر به خود واژه‌ها نیست، «بلکه از رابطه هم نشینی آن‌ها، با عناصر دیگر بر روی زنجیره گفتار نیز ناشی می‌شود؛ زیرا هر عبارت و واژه می‌تواند در معنای واژه‌های هم‌نشین با آن و درک جمله تاثیر داشته باشد» (باقری، ۱۳۷۸: ۱۹۹).

۲-۴-۳. طباق و مقابله

حضرت به دلیل پیچیدگی موضوع، در این خطبه از طباق و مقابله، به عنوان یک قرینه تعیین مصداق مد نظر، زیاد استفاده می‌کند؛ زیرا ممکن است مخاطب معنای واژه را نداند، یا از آنجا که واژگان، مصداق‌های گوناگونی دارند، ممکن است نداند کدام مصداق مقصود متکلم بوده است، واژه متضاد یا عبارت‌های متقابل فهم معنا را برای او تسهیل می‌کنند.

۲-۴-۴. تناسب معنایی با تشابه الاطراف

تشابه الاطراف یکی از آرایه‌های معنوی است؛ یعنی در پایان کلام، مطلبی بیاورند که با صدر کلام مناسب باشد، چه به صورت آشکار و چه به صورت پنهان (شمیسا، ۱۳۸۱: ۸۳) و بر دو قسم است: معنوی و لفظی. در «معنوی» متکلم، کلام خود را به گونه‌ای به پایان می‌رساند که در معنی مناسب با ابتدای کلام باشد، در «لفظی»، به لفظی که در آخر مصرع اول یا جمله اول واقع شده است، می‌نگرد و مصرع و جمله بعد را با همان لفظ شروع می‌کند (هاشمی، ۱۴۱۵: ق: ۳۳۷).

امام (ع) برخی از اندیشه‌ها درباره‌ی شناخت مقام توحید را با بهره‌گیری از صنعت تشابه الاطراف لفظی، یعنی تکرار کلمه پایانی جمله قبل، در ابتدای جمله بعد، کامل می‌کند، به طوری که ختم جمله، ضامن مضمون متن جمله و تکمله و پشتوانه مفهوم جمله قبل است. در این فراز می‌فرماید: «وَمَنْ قَالَ حَتَّامَ فَقَدْ غَيَّاهُ وَ مَنْ غَيَّاهُ فَقَدْ غَايَاهُ وَ مَنْ غَايَاهُ فَقَدْ جَزَّاهُ وَ مَنْ

جَزَاءُ فَقَدْ وَصَفَهُ وَ مَنْ وَصَفَهُ فَقَدْ أَلْحَدَ فِيهِ) یعنی و کسی که گفت تا کجا، مسافت برای او قرار داده است و کسی که برای او مسافت قرار داده، در او مسافت قائل شده که او عرض و طول دارد و کسی که در او مسافت قائل شده، او را صاحب اجزا قرار داده و کسی که او را صاحب اجزا قرار داده، او را متصف به وصف کرده و کسی که او را متصف به وصف کرده، به شرک او قائل شده است» (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۱۲۴).

در این عبارتها، عبارت دوم با تکرار واژه عبارت اول، شروع می‌شود، بازگشت واژگان و پاره‌گفتارهای پیشین در عبارتهای بعدی، با نظم و انسجام خاصی که به ابتدا و انتهای عبارتها و به سیاق کلی آنها می‌دهد و با کامل کردن توصیف‌های دقیق و ظریف، موجب زیبایی و برجستگی و روشنگری معنی می‌شوند.

۲-۴-۵. تناسب معنایی برآمده از سطح آوایی خطبه

سطح آوایی یکی از سطوحی است که در هر زبان مورد عنایت قرار می‌گیرد. این سطح در زبان‌هایی که جنبه شنیداری در آنها غالب است، اهمیت دوچندان دارد (حری، ۱۳۸۷: ۸۳). آواها و اصوات واحدهایی بی‌معنا نیستند، مانند دیگر عناصر زبان، تولید معنا می‌کنند. مورس گرامون زبان‌شناس فرانسوی می‌گوید: «چنانچه صوتی با احساس یا اندیشه‌ای تطابق داشته باشد، می‌تواند آن را القا کند» (پویان، ۱۳۹۱: ۳۸-۴۰). تناسب آوایی در سجع، موسیقی حروف، کلمات، عبارتها و تکرار همخوان آغازین، همخوان پایانی، همخوان کامل و تکرار واکه تحقق می‌یابد. کیفیت موسیقایی و نظم‌آهنگ‌ها و هماهنگی میان صوت و معنا را می‌توان در چهار گونه موسیقی کلام جای داد: موسیقی حروف، کلمات، جمله‌ها و متن. امام در بیشتر عبارتهای این خطبه، از موسیقی برآمده از حروف و واژگان و پاره‌گفتارهای موزون و سجع و قافیه و تقدیم و تاخر برخی واژگان و کارکرد عاطفی آنها، برای روشنگری معنی و تاثیرگذاری بر مخاطب استفاده می‌کند.

۲-۴-۵-۱. تکرار همخوان‌های پایانی

در عبارتهای «و لا إِيَّاهُ وَحَدَّ مَنْ اَكْتَنَّهُ» و لا حَقِيقَتَهُ اَصَابَ مَنْ مَثَلُهُ و لا بِه صَدَقَ مَنْ نَهَاهُ...» و «مَنْ قَالَ كَيْفَ فَقَدْ شَبَّهَهُ، وَ مَنْ قَالَ لِمَ فَقَدْ عَلَّلَهُ وَ مَنْ قَالَ مَتَى فَقَدْ وَفَّقْتَهُ وَ مَنْ قَالَ فِيهِمْ فَقَدْ ضَمَّنَهُ» تشدید و حرکت فته‌های متوالی در فعل‌های ماضی و ضمیر «ه» در انتهای آنها و تکرار آنها در کلمات پایانی، با موسیقی موزون، موجب شده در عبارتهای این فراز، هماهنگی موج‌بزند و نقطه ثقل سخن را هم‌آهنگ با معنی نموده، به‌گونه‌ای که با پویایی و تحرک کلام و برجسته‌سازی، معنی را در ذهن مخاطب تثبیت می‌کند.

۲-۴-۵. تکرار مصوت بلند

در عبارت «كُلُّ مَعْرُوفٍ بِنَفْسِهِ مَصْنُوعٌ وَ كُلُّ قَائِمٍ فِي سِوَاهُ مَعْلُولٌ»؛ یعنی هر چیزی که به وجود خودش شناخته شود، ساخته شده دیگران و مخلوق است و هر آنچه در دیگری تقوّم دارد، معلول است. تکرار مصوت «اُو» در واژه‌های «معروف، مصنوع، معلول» که به آن هم‌صدایی گویند (شمیسا، ۱۳۸۱: ۵۷) و در عبارت «فَأَسْمَاؤُهُ تَعْبِيرٌ وَأَفْعَالُهُ تَفْهِيمٌ» و عبارت «قَرِيبٌ لَا بِمَدَانَاةٍ، لَطِيفٌ لَا بِتَجْسِيمٍ» تکرار مصوت بلند «ای» در «تعبیر و تفهیم» و «لطیف و قریب» و مصوت بلند «آ» در اَسْمَاء و أفعال» و تنوین ضمه «لطیف و قریب» موسیقی کشیده و خوش آوا و همراه با آرامش و وقار را به دنبال می‌آورد که در روشن شدن معنی و تاکید آن و برانگیختن ذهن مخاطب و متقاعد کردن او در پذیرش آن، تاثیرگذار است «برخلاف مصوت‌های کوتاه که حاکی از حرکت سریع و ابراز هیجانات هستند» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۵: ۲۸-۳۰).

۲-۴-۵. سجع

دیگر ویژگی آوایی خطبه ناشی از موسیقی قافیه، وزن جمله‌ها و پاره جمله‌هاست که مؤلفه سجع را پیش می‌آورد و نوعی موازنه در آغاز عبارت‌ها و پایان آن‌ها ایجاد می‌کند، مانند «فَأَسْمَاؤُهُ تَعْبِيرٌ وَأَفْعَالُهُ تَفْهِيمٌ وَ دَاتُهُ حَقِيقَةٌ وَ كُنْهَهُ تَفْرِيقٌ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ خَلْقِهِ وَ غَيْرُهُ تَحْدِيدٌ لِمَا سِوَاهُ فَقَدْ جَهَلَ اللَّهُ مَنْ اسْتَوْصَفَهُ وَ قَدْ تَعَدَّاهُ مَنْ اسْتَمَلَّهُ وَ قَدْ أَخْطَاهُ مَنْ اِكْتَنَّهُ» این موازنه بین عبارت‌ها، خطبه را آهنگین و دلنشین و زمزمه آن، احساس هارمونی و لذت را در خواننده ایجاد می‌کند. در این فراز نیز «وَلَوْ حُدَّ لَهُ وَرَاءُ إِذَا حُدَّ لَهُ أَمَامٌ» موسیقی برآمده از تکرار واژگان «حُدَّ له» و تقابل «وراء و امام» و تناسب وزن آن‌ها، موجب تمرکز مخاطب بر موضوع و سپردن آن به ذهن می‌شود.

۲-۴-۵. ارتباط منطقی معنایی جمله‌های خطبه

ارتباط منطقی جملات یکی از عوامل انسجام متنی است. انسجام متنی از نظر هالییدی به روابط معنایی موجود در متن می‌پردازد (Halliday, Cohesion in English, 226) به نقل از: خامه‌گر، ۱۳۹۷: ۱۳). زمانی یک متن می‌تواند از انسجام لازم برخوردار باشد که بین همه جملات آن، رابطه معنایی و منطقی وجود داشته باشد؛ زیرا در صورت نبود این روابط، یک متن بی‌شبهت به هذیان یا گفتارهای پراکنده نیست (لطفی، ۱۳۹۰: ۱۴۲). عوامل انسجام متن عبارتند از: ارجاع، جانشینی، حذف، پیوستگی واژگانی و ارتباط منطقی جملات (همان: ۷). در این خطبه ارتباط منطقی جملات و پیوستگی آن‌ها با معنی، بررسی می‌شود «که آن را به چهار دسته افزایشی، تقابلی، سببی و زمانی تقسیم کرده‌اند» (Halliday, Cohesion In English, 226) به نقل از: خامه‌گر، ۱۳۹۷: ۱۳).

ارتباط افزایشی، زمانی برقرار می‌شود که جمله‌ای بتواند مطلبی بر محتوای جمله قبلی بیفزاید، حروف «واو، او» در زبان عربی چنین کاربردی دارند. امام ع در این خطبه با استفاده از حرف ربط «واو» پیوند عمیقی بین عبارتها و فرازهای خطبه برقرار می‌کند، مثلاً فراز اول خطبه «أَوَّلُ عِبَادَةِ اللَّهِ مَعْرِفَتُهُ/ وَ أَوَّلُ مَعْرِفَةِ اللَّهِ تَوْحِيدُهُ/ وَ نِظَامُ تَوْحِيدِ اللَّهِ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ»

از سه جمله مستقل تشکیل شده است و با «واو» به یکدیگر پیوند خورده‌اند تا بر یک معنای منسجم دلالت کنند، یعنی امام تحقق عبادت و بندگی خداوند متعال را به معرفت توحید گره می‌زند و معرفت توحید را با استمرار و نظم آن ممکن می‌داند، به شرط اینکه این معرفت با معیارهای مختص به ذات متعال حاصل شود، نه معیارهایی که در شأن مخلوقات است.

نمونه دیگر این انسجام را در ارتباط سببی ملاحظه می‌کنیم که بین دو جمله از طریق رابطه علی و نتیجه و شرط، به وسیله «فاء» شرط و حروف تعلیل مانند «إِذْ، كَيْ، لَمْ، تَعْلِيلُ وَ...» ایجاد می‌شود، مثل «وَ مَنْ قَالَ كَيْفَ فَقَدْ شَبَّهَهُ وَ مَنْ قَالَ لِمَ فَقَدْ عَلَّلَهُ...» که با استفاده از «فاء» جزاء بین دو جمله رابطه برقرار می‌شود.

نمونه دیگر این انسجام در ارتباط زمانی تحقق می‌یابد؛ یعنی نوعی توالی زمانی بین رویدادهای ذکر شده در دو جمله برقرار می‌شود، نشانه‌های این نوع ارتباط در زبان عربی، حروف عاطفه «حَتَّى، ثُمَّ وَ فَاء» است. در این فراز «مُؤَلَّفُ بَيْنَ مُتَعَادِيَاتِهَا، مُفَرَّقُ بَيْنَ مُتَدَانِيَاتِهَا، دَالَّةٌ بِتَفْرِيقِهَا عَلَى مُفَرَّقِهَا، وَ بِتَأْلِيفِهَا عَلَى مُؤَلَّفِهَا... فَفَرَّقَ بَيْنَ قَبْلِ وَ بَعْدِ لِيُعْلَمَ أَلَّا قَبْلَ لَهُ وَ لَا بَعْدَ» بین جمله «دَالَّةٌ بِتَفْرِيقِهَا عَلَى...»

«فاء» عطف که بر ترتیب و تعقیب دلالت دارد، بین جمله «فَفَرَّقَ...» و ماقبلش یک ارتباط منطقی زمانی ایجاد کرده است؛ یعنی ابتدا امور متخالف را با هم ائتلاف داد و امور نزدیک به هم را جدا ساخت، بلافاصله بعد از آن، به وسیله این موجودات زمان گذشته و آینده را جدا کرد تا معلوم شود که او را گذشته و آینده‌ای نباشد.

۲-۴-۵-۵. حسن مطلع و حسن ختام خطبه

«حسن مطلع» و «حسن ختام» از جمله محسنات بدیعی است. لازم است متکلم سخن خود را با لطافت کامل پایان بخشد؛ زیرا این آخرین جملاتی است که اثر آن در ذهن شنونده باقی می‌ماند. پس باید سعی کند با شیواترین و پخته‌ترین عبارت سخن خود را خاتمه دهد (مصری، ۱۳۶۸: ۳۴۳)؛ یعنی هر متن و کلامی باید با مقدمه‌ای ظریف آغاز شود و با خاتمه‌ای لطیف پایان یابد؛ زیرا ضرورت بلاغت اقتضا می‌کند که سخنور سخن خود را با ظرافت تمام به‌گونه‌ای آغاز کند که

هم آمادگی در شنونده ایجاد کند و هم اشاره‌ای باشد به آنچه مقصود اصلی کلام است (معرفت، ۱۳۷۹: ۳-۲۴۲).

امام مقدمه و متن و پایان خطبه را مرتبط و هماهنگ با هم، با محوریت توحید، تنظیم می‌کند و هر فراز و عبارت را مقدمه پرداختن به فراز و عبارت بعدی قرار می‌دهد، به‌گونه‌ای که خطبه تبدیل به ظرفی می‌شود که اجزا و مناسبات و موضوعات دیگر را به‌صورت یک مجموعه واحد در دل خود سامان دهد. مطلع خطبه که با این عبارت آغاز می‌شود «اول عبادة الله معرفته...» که مقدمه فرازهای بعدی می‌شود، سپس عبارتهای بعدی به ترتیب به عبارت اول ارجاع می‌شود. مانند ارجاع این عبارت «و لا إياه عني من شبهة و لا له تدلل من بعصه و لا إياه أراد من توهمه» به عبارت «أول عبادة الله معرفته...» در ابتدای خطبه تا تاکید کند که توجه و عنایت به پروردگار متعال و تذلل در مقابل عظمت او و طلب او باید پس از تحقق معرفت مقام توحید او باشد.

حضرت در ادامه با اشاره به عوامل تغییر و تحول در مخلوقات، خداوند متعال را مبرا از این می‌داند که تحت تاثیر محدودیت‌ها و تغییر و تحول‌هایی که در مخلوقات ایجاد می‌کند، قرار گیرد «لا يتغير الله بانغيار المخلوق كما لا يتحدو بتحديد المحدث» تا ثابت کند که خداوند در اجرای نظم و عدل مضطرب و متحول نمی‌شود.

خطبه با فشردگی واژگان و عبارتهای موجز اما پرمحتوا و سرشار از معنا پایان می‌یابد و به‌گونه‌ای ختام با مطلع گره می‌خورد که گویا پایان سخن، بیشترین رسالت را در انتقال و القای مطلب بر عهده دارد. بدین طریق امام، با رضایت درونی از انجام رسالت خود، خطبه را با این فراز پایانی خاتمه می‌دهد: «وليس في مخال القول حجة و لا في المسألة عنه جواب و لا في معناه له تعظيم و لا في إبانته عن الخلق ضيم إلا بامتناع الأزل أن يثنى و ما لا بدأ له أن يبد...»؛ یعنی گفتار ناصحیح دلیلی برای اثبات ندارد، همان‌طور که ما در وجود حرکت و نتایج و آثار آن و مانند آن که به خداوند متعال نسبت می‌دهیم دلیلی نداریم و سؤال نیز درباره خداوند فاقد جواب است.

ج- فضای ارتباطی هویتی

این فضا تابع دو عامل اساسی قدرت و هویت است. اگرچه به اعتقاد نگارندگان، هویت در خلق گفتمان‌های دینی نقش اساسی‌تر داشته، اما بحث قدرت سیاسی و حاکمیتی نیز در ایجاد فضایی برای خلق گفتمان‌های مختلف تاثیرگذار است. در این روش باید فضاهای مختلف هویتی حاکم بر جامعه و نیز فضای حاکمیتی بررسی و مطالعه شود. این فضا ضرورتاً وضعیتی را پیش می‌آورد

که یک متن دینی ناظر به آن فضا متولد شود. تاریخ امامان معصوم (علیهم السلام) شامل بسیاری از این نمونه‌ها و نیازمند مطالعه گفتمانی است.

در «فضای ارتباطی» روابط بینامتنی میان ساختار و معنای موجود در متن با ساختارها و معناهای بیرونی متن بررسی می‌شود. کشف این روابط، شاید مهم‌ترین مرحله‌ای است که در تحلیل گفتمان روایی مورد توجه باشد. به عبارت دیگر، بینامتنی‌های درون و بیرون‌متن، تبیین‌کننده زمینه‌هایی گوناگون برای چرایی، چگونگی و چیستی خلق گفتمان روایی است. اگر «فضای نظری ساختاری»، زبان گفتمانی را تبیین می‌کند و «فضای معنایی ارزشی» جهت‌گیری گفتمانی را ترسیم می‌کند، اما «فضای ارتباطی هویتی» «روح گفتمانی» را مشخص می‌کند که تبیین‌کننده موقعیت کلی و شرایط حاکم در خلق آن گفتمان است.

«فضای هویتی» با فضای ارتباطی در تعامل است. جایگاه هویت، جایگاهی ارتباطی است. اصولاً هویت، از دیدگاه دیگرانی مطرح می‌شود که با دیگران در ارتباط هستند. به عبارت دیگر، سطح شناخت ارتباطی، درجه هویت را مشخص می‌کند. در اینجا با تأکید بر اینکه هویت، بیش از قدرت، در جوامع اسلامی اهمیت دارد، شناخت فضای هویتی در تحلیل متون دینی اهمیت ویژه‌ای دارد.

قدرت اگرچه در شکل حاکمیتی آن در همه دوران‌ها مهم است و از لحظه رحلت پیامبر اکرم (ص) کشمکش بر سر قدرت و حاکمیت آغاز شد، اما این قدرت ریشه در هویت‌های فکری، نژادی، قومی، اعتقادی و تاریخی دارد. ریشه بنی‌امیه با بنی‌هاشم در تاریخ نیز از دو رویکرد هویتی مهم برخوردار است. این رویکردها همیشه به‌عنوان محل نزاع و کشمکش میان این دو قوم بوده است.

بحث امت در اسلام اگرچه بر پایه وحدت اسلامی استوار است؛ اما هیچ‌گاه به‌عنوان یک واقعیت عینی تحقق کامل پیدا نکرده است. مذاهب گوناگون و نحله‌های مختلف اعتقادی و فقهی، مانع از تحقق عینی وحدت اسلامی بوده‌اند. اگرچه همیشه تلاش شده است به شکل سکوت، همراهی، همسازی و همفکری وحدت میان مسلمانان از واقعیت عینی برخوردار باشد؛ اما هویت‌های اعتقادی و فکری همیشه موانع اصلی در این زمینه بوده‌اند. اگرچه هویت‌های اعتقادی و فکری از قدرت کافی برای ساخت فردی و اجتماعی برخوردار است، قدرت‌های سیاسی در شکل حاکمیتی نیز عامل تقویت این هویت‌ها بوده‌اند.

هویت‌سازی چه بر پایه «فرقه ناجیه» (فان اس، ۱۳۹۷: ۱۱)، چه بر پایه تقویت زبان عربی، چه بر اساس درج مخطوطات عربی بر هر دو روی سکه‌ها (Bates, 1982) که معمولاً بخشی از

آیه‌ها روی آن‌ها درج می‌شد و بسیاری از موارد دیگر، بیانگر تقویت هویت اسلامی بر اساس اعتقادات و ارزش‌های اسلامی است که در جامعه اسلامی به شکل عمیقی نهادینه شده بود. «فضای هویتی» درباره حضرت امام رضا (ع) نیز با توجه به جنبه اعتقادی امامت و ولایت و احترام خاصی که جامعه اسلامی به آن حضرت به‌عنوان فرزند پیامبر اکرم (ص) و دلایل دیگری که جنبه‌های سیاسی و اجتماعی اقتضا می‌کرد، مأمون درصدد ولایت‌عهدی امام برآمد. برتری هویت دینی و جایگاه اجتماعی و فکری امام رضا (ع) که نهایتاً در ساخت هویت در ذهن عمومی جامعه اسلامی اهمیت زیادی داشت، باعث شد که ساختار سیاسی حاکمیتی مأمون به دنبال نوعی بهره‌برداری از این هویت برای تقویت جایگاه حکومتی خود باشد.

هویت‌سازی بر پایه توحید در خطبه حضرت، بیانگر اهمیت هویت اسلامی بر اساس جهت‌گیری الهی است. این هویت، در جای جای این خطبه نشان داده می‌شود که چگونه جهت‌گیری اعتقادی و هویت دینی مهم‌ترین، عامل در تقویت جامعه اسلامی است.

از دیگر نکات مهمی که از این خطبه و سایر خطبه‌ها یا حتی مناظرات حضرت امام رضا (ع) درباره فضای ارتباطی هویتی می‌توان کشف کرد، برجسته بودن عناصر «عاطفه»، «محبت» و «احترام» است. بیانات آن امام معصوم در هر زمینه‌ای، بیانگر عطف و محبت و احترام به افراد مختلف از مذاهب و رویکردهای گوناگون است. این شیوه از بیان، به‌شدت بر مخاطب تأثیرگذار است. در این زمینه می‌توان گفت که نکته متمایز سیره و زندگی امام رضا ع ولایت‌عهدی اوست که موجب شد، حضرت با تریبون و امکانات خلافت بنی‌عباس، به‌منظور هدایت جامعه، به تبیین معارف عمیق الهی به‌صورت عقلانی بپردازد و معارفی را تبیین کند که منشأ مباحث فلسفی و معارف توحیدی عقلی شیعه شد.

امام (ع) با وجود اطلاع از اغراض و اهداف شیطنت‌آمیز اطرافیان مأمون در دعوت او برای سخنرانی، با حوصله و با کرامت و عطف و محبت و احترام نسبت به مخاطبان، مسائل را به‌گونه‌ای تبیین می‌کند که هیچ نشانه‌ای مبنی بر توییخ و مذمت در نحوه بیان امام مشاهده نمی‌شود، چون امام هرگز مغلوب خشم و انتقام نمی‌شود و این نیست مگر به خاطر احساس انجام وظیفه الهی و نقش هدایتگری و عطف و محبت نسبت به امت.

عطف نیز اگر توأم با صدق و صحت و ثبات و سمو باشد، ارزش ادبی کلام را دوچندان و آن را از سردی و خشکی رها می‌کند و روح حیات در آن می‌دمد و احساسات منفی مانند بغض و کینه و خشم و غضب را زایل می‌کند؛ به‌خصوص فن خطابه که تأکید زیادی به تحریک عواطف و احساسات مخاطب برای تشویق مردم به انجام یا ترک عمل و اقناع آن‌ها دارد.

د. فضای گفتمانی

فضای گفتمانی، فضای اصلی تحلیل گفتمان است. اگرچه این فضا از عوامل مختلف از جمله مواردی که در بالا گفته شد، تشکیل می‌شود اما خود هویت خاص و مستقل خودش را دارد. این فضا، محل تنفس گفتمانی است. تحلیلگر با فهم این فضا در حقیقت در فضای آن نفس می‌کشد و با تمام وجودش آن را لمس می‌کند. اگر چنین اتفاقی بیفتد آن‌گاه تحلیل گفتمان معنا می‌یابد.

در «فضای گفتمانی» شرایط هویت-قدرت-حاکمیت که در خلق گفتمان روایی تاثیرگذار جدی هستند، مطالعه و بحث می‌شود. این شرایط، تعیین‌کننده رویکرد گفتمانی متون روایی است. فضای گفتمانی، فراتر از گفتمان خاص روایی، خود گفتمانی است که تابعی از هویت قدرت حاکمیت در وجوه مختلف، عملی، فکری، تعاملی و تعارضی است. فضای گفتمانی با چنین رویکردی، زمینه‌ای برای ضرورت طرح روایات مختلفی است که در چنین فضایی می‌تواند مطرح شود. طرح این روایات از طرف دیگر، تبیین‌کننده همین فضای گفتمانی است. به عبارت دیگر، در اینجا نوعی از «مکاشفه دو سویه» وجود دارد که از یک سو با فهم «فضای گفتمانی»، به گفتمان روایی می‌توان پی برد و از طرف دیگر با «تحلیل گفتمان روایی» می‌توان به «فضای گفتمانی» حاکم بر دوره مربوط به روایات مورد تحلیل دست یافت.

فهم این فضا نیازمند آشنا شدن با بسیاری از زمینه‌هاست. زبان و آشنایی با زبان‌های مختلف می‌تواند تاثیرگذار باشد. مطالعه تاریخ و سیر تحولات جوامع در این زمینه مهم است. آشنایی با زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، معناشناسی، فرهنگ‌شناسی، ارتباط‌شناسی و ... در حد لازم، ضرورت دارد. در تحلیل متون دینی، شناخت این متون، آشنایی با تفسیرهای مختلف، آشنایی با تاریخ امامان معصوم، آشنایی با تاریخ اسلام و تسلط بر زبان عربی برای فهم این متون، از الزامات آن است.

همچنین در این فضا، شناخت خالقان متن اهمیت ویژه‌ای دارد. اگرچه هر متنی در موقعیت‌ها و شرایط مختلف تولید می‌شود، اما فضای خالقان متن می‌تواند در تولید متن مناسب تاثیرگذار باشد. متن دینی، چه قرآن کریم و چه روایات و احادیث مختلف بر مبنای نوعی از ضرورت و مصلحت‌سنجی و ترتیب خاصی تولید شده که می‌تواند خود نوعی از فضای حاکم بر خالقان متن نیز تلقی شود. به همین دلیل به‌عنوان مثال، شناخت دقیق زندگانی هر امام معصوم، از حیث رویکردهای مختلف، زمان حیات، جامعه مد نظر، حاکمان زمان، درگیری‌ها و کشمکش‌های گفتمانی موجود در آن زمان و ... در تحلیل متون دینی تاثیر بسزایی دارد.

با تحلیل گفتمان خطبه توحیدی امام رضا (ع) می‌توان ابعاد گفتمانی این خطبه درباره خداوند متعال، صفات خداوند، اشکال‌های مطرح شده در این زمینه، پاسخ‌های مناسب و ساخت هویت بر پایه توحید به‌عنوان «گفتمان توحیدی» را به دست آورد.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این خطبه چگونگی مفصل‌بندی مفاهیم مختلف توحیدی با همدیگر برای ساخت «گفتمان توحیدی» است. بر همین اساس می‌توان گفت که چگونگی استفاده از عناصر و مفاهیم مختلف، به‌کارگیری آن‌ها به‌عنوان دال‌های شناور و سپس ارتباط‌دهی آن‌ها با دال اساسی و مرکزی گفتمان مزبور که «توحید» است، نقشه نهایی گفتمان توحیدی ترسیم می‌شود.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مباحث مربوط به گفتمان حاکم بر متن، کشف روابط بین‌متنی است. بینامتنیت به معنی اندیشه انتقال معنی یا لفظ یا هر دو، از یک متن به متن دیگر است. این اصطلاح اولین بار، توسط محقق و پژوهشگر و نشانه‌شناس بلغاری تبار، ژولیا کریستوا از اواسط تا اواخر دهه ۶۰ مطرح شد. البته قبل از او اصطلاحات «بینامتنی» را صورت‌گرایان روس، به‌ویژه ویکتور اشکلوفسکی در مقاله «هنر به‌مثابه تمهید» و متأثر از گفت‌وگومندی باختمین مطرح کردند (ساسانی، ۱۳۸۴: ۳۹-۵۵) در این نظریه متن بر اساس روابط بینامتنی به روش‌های پیچیده، امکان تولید پیدا می‌کند. لذا هیچ متنی نیست که کاملاً مستقل تولید یا حتی دریافت شود.

«به تعبیر ساده، شیوه میان‌متنی را باید روشی در راه انتزاع متن از قلمرو دغدغه‌های تاریخی اجتماعی به‌شمار آورد. یعنی در ترفند میان‌متنی کوشش بر آن است تا نوشتار، قرائت و اندیشه را در متن تاریخ مد نظر قرار دهد. از این رو می‌توان کلیه کنش‌های زبانی را در چهارچوب تاریخی ایدئولوژیک تأویل کرد. به دیگر سخن، وقتی ما متنی را در چهارچوب رویکرد میان‌متنی قرار دادیم تلاش ما معطوف به این امر است که آن را در قلمرو تداعی امور، عوامل و پدیده‌های حاکم فرهنگی قرائت کنیم» (ضیمران، ۱۳۸۲: ۱۷۴-۱۷۵).

بینامتنیت‌های موجود در متن که توسط نویسنده یا فرستنده یا منبع درج می‌شوند و بینامتنیت‌های موجود در ذهن مخاطب، گیرنده یا خواننده، زمینه‌ساز فضای گفتمانی حاکم بر متن است. تلاقی این دو بینامتنیت در متن، با فهم جهت‌گیری‌های مختلف متن، سطح و رویکرد اساسی گفتمان را مشخص می‌کند. در خطبه توحیدی حضرت امام رضا (ع) شاهد نمونه‌های مختلفی از بینامتنیت‌ها هستیم که می‌تواند در کشف فضای گفتمانی این خطبه تاثیرگذار باشد.

امام (ع) در این خطبه، آیات قرآن را محور اصلی بحث خود قرار می‌دهد. این امر برجستگی خاصی به این خطبه بخشیده است، به نمونه‌هایی از این مناسبت بینامتنی اشاره می‌شود.

فراز اول خطبه «أَوَّلُ عِبَادَةِ اللَّهِ مَعْرِفَتُهُ» این آیه کریمه را در ذهن تداعی می‌کند «وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ» (الحجر، ۹۹) یعنی کسب معرفت و عبادت رسیدن به یقین است و محصول عبادتی ماندگار است که با معرفت و یقین حاصل شود. چنانچه این فرمایش امام علی (ع) را «ما من حركة إلا و أنت محتاج إلى معرفته» نیز تداعی می‌کند که می‌فرماید: انسان در هر حرکتی نیازمند شناخت است، عبادت نیز به معنای تواضع در برابر یک موجود بی‌نهایت، یک حرکت است و نمی‌توان مطیع اراده کسی شد که نمی‌دانیم کیست.

این فراز نیز «مَوْلَى بَيْنَ مَتَعَادِيَاتِهَا، مُفَرَّقٌ بَيْنَ مَتَدَانِيَاتِهَا، دَالَّةٌ بِتَفْرِيفِهَا عَلَى مُفَرَّقِهَا وَ بِتَأْلِفِهَا عَلَى مَوْلَفِهَا» تضمین آیه «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» و تضمین آیه مبارکه «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا» است، با این تضمین امام نتیجه می‌گیرد که نظم در امور جهان، به صورت جمع امور متخالف و جدایی امور متناسب است، نمونه این نظم در خلقت زوجها مشاهده می‌شود.

در عبارت «مُنَجَّلٌ لَا بِاسْتِهْلَالِ رُؤْيَيْهِ» امام (ع) تجلی را با استناد به آیه «فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ عَلَى الْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا» حاکی از تجلی عظمت و جلال پروردگار می‌داند و در «فَاعِلٌ لَا بِاضْطِرَارٍ» قدرت و اختیار خداوند را مبتنی بر این آیه مبارکه «وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَ يَخْتَارُ» تام و کمال می‌داند و مشیت او را «شَاءَ لَا بِهَيْمَةٍ» با استناد به آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» محتاج نیست و قصد نمی‌داند، چنان که ادراک او را «مُدْرِكٌ لَا بِمَجَسَّةٍ» با استناد به این آیه مبارکه «لَا يَدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ» با حواس ظاهری و باطنی نمی‌داند و در «لَا تَأْخُذُهُ السَّنَاتُ» با استناد به «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ» تاکید می‌کند که هرگز خستگی و ضعف و سستی او را نباشد.

ر- فضای فراگفتمانی

در «فضای فراگفتمانی» می‌توان با رابطه میان «فضای گفتمانی» و «گفتمان روایی» در سطوح همزمانی و در زمانی آشنا شد. این فضا، بیش از آنکه به سطح همزمانی گفتمان توجه داشته باشد، به سطح در زمانی و به عبارت دیگر، با فرایند تحول گفتمانی در دوره‌های مختلف توجه دارد. فضای فراگفتمانی، فضای ترسیم کننده شرایط هویت-قدرت-حاکمیت برای بروز گفتمان‌های مختلف روایی در دوره‌های مختلف است که با کشف این فضای فراگفتمانی می‌توان نسبت به فهم روایات مختلف و تعیین معانی، جهت‌گیری‌ها و اهداف آن‌ها اقدام کرد.

این فضای فراگفتمانی با کشف دال‌ها و مفاهیم اساسی موجود در متن که می‌توانند پیوندهایی با دیگر مفاهیم و دال‌های اساسی سایر گفتمان‌های مشابه برقرار کنند که در اینجا

درباره توحید است و توسط امامان معصوم (ع) دیگر نیز مطرح شده‌اند، می‌توان به معنای مد نظر در گفتمان مزبور به شکل عمیق‌تر دست یافت. به عبارت دیگر، در این فضا میان گفتمان حاکم بر متن و گفتمان‌های دیگر مرتبط نوعی از مفصل‌بندی ایجاد می‌شود که بر اساس بینامتنیت بیرونی میان متن موجود و متون دیگر استوار است. برای فهم عمیق‌تر این فضای فراگفتمانی تحلیل خطبه توحیدیه بیشتر توضیح داده می‌شود.

۲-۵. تحلیل فراگفتمانی خطبه امام رضا (ع) درباره توحید

مقصود از تحلیل فراگفتمانی، رابطه گفتمان موجود در متن با گفتمان‌های متون دیگر است که معمولاً به شکل بینامتنیت (آلن، ۱۳۸۰) با متن مورد تحلیل مفصل‌بندی می‌شوند. در اینجا لازم است قبل از تحلیل فراگفتمانی خطبه مزبور شیوه به‌دست آوردن دال‌های اساسی فراگفتمانی با استفاده از ۵ ستون تحلیل گفتمان روش پدام به‌اختصار و با درج بخشی از موارد انجام شده آورده شود. جدول شماره (۳) نشان‌دهنده این موارد است.

جدول شماره (۳): فرایند تحلیل گفتمان خطبه توحیدیه بر پایه روش پدام

Table number (3): Discourse analysis process of Tawheed sermon based on Pedam method

برداشت از اصل متن عربی خطبه	برداشت از اصل متن (ترجمه فارسی)	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن	تحلیل بینامتنیت ذهنی تحلیلی‌گر و بینامتنیت‌های مرتبط	تحلیل فراگفتمانی‌های بین متنی
اول عبادۀ الله تعالی معرفتہ	مرحله اول در عبادت خدا، شناخت اوست	شناخت خدا اساس عبادت	شناخت ناقص خدا عبادت را ناقص می‌کند	بدون شناخت خدا عبادت تحقق نمی‌یابد	اصل عبادت شناخت خدا است
و اصل معرفه الله توحیدہ	پایه و اساس شناخت خداوند منحصر به فرد دانستن اوست	خدا تک است و همانند ندارد	توحید به معنای خداوند یکی و دو تا نیست	خداوند یکی است و دومی ندارد	توحید منحصر به فرد دانستن خداست
و نظام توحید الله نفی الصفات عنه	قوام و اساس توحید این است که صفات (زاید بر ذات) را از ذات خداوند منتفی بدانیم	جدایی میان صفات و ذات خدا وجود ندارد	نفی صفات زاید از ذات خداوند	جدایی میان صفات و ذات نشناختن توحید است	صفات ذات عین ذات خداوند
لشهادة العقول ان كل صفة وموصوف مخلوق	زیرا عقل انسان خود گواهی می‌دهد که هر چیزی که از صفت و موصوفی ترکیب شده باشد، مخلوق است	ترکیب و صفت و موصوف نشانه مخلوق بودن است	منافات مخلوق بودن خداوند با توحید	توانایی عقل در فهم توحید	صفات خداوند عین ذات اند
و شهادة كل موصوف ان له خالقا ليس بصفة و لا موصوف	هر مخلوقی نیز خود شهادت می‌دهد که خالق دارد که نه صفت است و نه موصوف	پذیرش هر مخلوق به داشتن خالق	خداوند نه صفت و نه موصوف است	هر مخلوق به خالق نیازمند است	صفات خداوند عین ذات خداوند

و شهادة كل صفة و موصوف بالافتران وشهادة الافتران بالحدوث	هر صفت و موصوفی همیشه باید با هم همراه باشند و همراهی دو چیز با هم، نشانه حادث بودن آن‌هاست	عدم امکان تفکیک صفت از موصوف	جدایی صفت از موصوف یعنی مخلوق بودن است	همراهی صفت و موصوف نشانه حادث بودن است	خداوند حادث نیست
وشهادة الحدوث بالامتناع من الأزل الممتنع من الحدوث	حادث بودن هم با ازلی بودن منافات دارد	تضاد حادث بودن با ازلی بودن	ازلی بودن یعنی غیر مخلوق بودن	نشاختن حدوث و ازل تخریب کننده توحید است	خداوند ازلی است

در روش عملیاتی تحلیل گفتمان برای متون دینی، ستون پنجم که بیانگر «تحلیل فراگفتمانی‌های بین متنی» است در نظر گرفته شده که مفاهیم کلان در این زمینه در آنجا درج می‌شوند و با مقوله‌بندی این مفاهیم می‌توان به دال‌های اساسی خطبه آن حضرت درباره توحید دست یافت. این مفاهیم، دال‌های اساسی گفتمان توحیدی امام است که به تحلیل گفتمان به دست آمده‌اند. بدیهی است که هر دال اساسی با توجه به گفتمان‌های مطرح در همین زمینه توسط امامان معصوم (ع) دیگر، می‌تواند روابط جدید معنایی را ایجاد کند. در اینجا برای اختصار به مفاهیم کلیدی و دال‌های اساسی خطبه توحیدیه اشاره می‌شود.

جدول شماره (۴) بیانگر مفاهیم کلیدی و دال‌های اساسی خطبه امام رضا (ع) درباره توحید است. دال‌های اساسی به دست آمده از گفتمان حاکم بر متن خطبه توحیدیه را می‌توان در بسیاری از آیات قرآن کریم، احادیث نبوی و روایات معصومین (ع) مشاهده کرد.

جدول شماره (۴): مفاهیم کلیدی و دال‌های اساسی خطبه امام رضا (ع)

Table number (4): Key concepts and basic signs of Imam Reza's sermon (a.s.)

دال‌های اساسی	مفاهیم کلیدی	تحلیل فراگفتمانی‌های بین متنی
ایمان کامل با توحید	شناخت، عقل، ایمان کامل، دیانت کامل، فطرت، اخلاص	اصل عبادت شناخت خداست
		عقل راه شناخت خداوند
		ایمان کامل با شناخت خداوند
		دیانت کامل با شناخت خداوند
		عقل راهنمای شناخت خدا
		شناخت خداوند با بازگشت به فطرت اخلاص اساس معرفت خداوند است.
عدم تفاوت ذات با صفات	صفات، ذات	صفات ذات عین ذات خداوند
		صفات خداوند عین ذات‌اند.
		صفات خداوند عین ذات خداوند
		صفات خداوند متعال عین ذات است.
ازلی و ابدی بودن خدا	حادث، ازلی، ابدی	خداوند حادث نیست
		خداوند ازلی است
		خداوند ازلی و ابدی است

	علت ایجاد	خداوند ازلی و ابدی است. ازلی و ابدی بودن خداوند ازلی و ابدی بودن خداوند خداوند ازلی و ابدی است. خداوند ازلی و ابدی است. خداوند علت ایجاد ندارد.
خدا معلول نیست	معلول، علت، خالق، مخلوقات، اشراف تام، فراتر از مخلوقات	خداوند معلول نیست که نیازمند علت باشد. خداوند خالق مخلوقات است. اشراف تام خداوند بر مخلوقات مخلوقات دلیل وجود خالق است. خالق فراتر از مخلوقات است.
خدا فراتر از زمان و مکان	آغاز، زمان، مکان، حد و حصر،	خداوند آغاز و ابتدا ندارد. خداوند فراتر از زمان و مکان و جهت است. خداوند فراتر از زمان و مکان است. خداوند فراتر از زمان است. خداوند خارج از حد و حصر است. خداوند فراتر از زمان است. خالقیت خداوند قبل و بعد از خلق مخلوقات خداوند فراتر از مکان است. خداوند خارج از تغییر و حدود است. خداوند از تعیین زمان وجود میراست. بی نیازی خداوند از مکان خداوند نامحدود است. خداوند غایت و نهایت ندارد.
خدا نیازمند نیست	بی نیازی خداوند	خداوند به چیزی نیازمند نیست. خداوند به چیزی نیازمند نیست. خداوند به چیزی نیازمند نیست. خداوند به هیچ چیزی نیازمند نیست. خداوند به چیزی نیازمند نیست. خداوند منزله از نیاز است.
خدا شریک ندارد	ضد و شریک شبهه مقایسه	خداوند ضد و شریک ندارد. خداوند ضد و شریک ندارد. خداوند شبیهی ندارد که با وی مقایسه شود. تشبیه خداوند به مخلوقات ضد توحید است خداوند شبیه هیچ چیز نیست. تشبیه خداوند نشناختن خداوند است خداوند متعال خارج از توهم انسان است
خدا قادر مطلق است	قدرت تام امر قطعی	خداوند مختار تام است. قدرت مطلق متعلق به خداوند است. امر خداوند قطعی است
خدا حی و حاضر	حی و حاضر مسلط	خداوند حاضر و ناظر بر همه چیز است. خداوند به همه چیز نزدیک است و بر همه چیز ناظر. خداوند همیشه حی و حاضر است.

		خداوند بر همگان مسلط است. خداوند فراتر از حجاب هاست.
خدا قابل وصف نیست	فهم ذات وصف انسان جسمیت	فهم ذات خداوند در گنجایش انسان نیست. خداوند در وصف انسان نمی گنجد خداوند در وصف و فهم انسان نمی گنجد خداوند جسم نیست که دیدنی و لمس شدنی باشد.
خدا واحد احد است	بندگی خالص توحید وحدانیت واحد احد مثل و مانند الله یگانه خالق	بندگی خالص خداوند در پذیرش کامل توحید توحید منحصر به فرد دانستن خدا است خداوند «تک» است و مثل و مانند ندارد خداوند مثل و مانند ندارد خداوند یکتا است. ذات احدیت یکی است ذات خداوند وحدانیت است. خالق واحد است. ذات و صفات خداوند یکی است. خداوند واحد احد است. خداوند واحد احد است. الله یگانه خالق جهان

از جدول شماره (۴)، می‌توان نمودار شماره (۸) را استخراج کرد. این نمودار نشان‌دهنده دال‌های اساسی خطبه حضرت امام رضا (ع) درباره توحید است. معمولاً استخراج این دال‌ها بیانگر، رویکردهای گفتمانی متن است که در سایر متون دینی مربوط به موضوع توحید نیز مشاهده می‌شود و با مشخص کردن آن‌ها، می‌توان به نقشه معنایی گفتمانی حاکم بر خطبه مزبور دست یافت.

نمودار شماره (۸): نقشه معنایی گفتمانی توحید در خطبه امام رضا (ع)

Chart No. 8: Discourse semantic map of monotheism in the sermon of Imam Reza (AS)

۳. نتیجه

تحلیل گفتمان توحیدی امام رضا (ع) نیازمند مطالعات گسترده‌تری است. در این مقاله، خطبه توحیدی آن حضرت از کتاب «عیون اخبار الرضا» به روش تحلیل گفتمان پدام تحلیل شد. امام موضوع گفتمان خود را بر پایه تعقل و تفکر با دلایل مستحکم و استدلال‌های یقینی پایه‌گذاری می‌کند. ایشان با شناخت دقیق از مخاطب خود و معیارهای سخنوری و آگاهی از اقتضائات موضوع و بافت متن، عبارت‌های خود را با استدلال‌های محکم تقویت و سامان‌دهی می‌کند و هر عبارتی را استدلالی مستحکم برای عبارت قبل قرار می‌دهد و این کار انسجام خاصی به فرازهای متعدد خطبه می‌دهد. تحلیل مزبور با توجه به فضاهای پنج‌گانه «فضای نظری ساختاری»، «فضای معنایی ارزشی»، «فضای ارتباطی هویتی»، «فضای گفتمانی» و «فضای فراگفتمانی» انجام گرفت که در این زمینه مباحث مختلف زبان‌شناسی، معناشناسی، ارتباطی، گفتمانی و فراگفتمانی بحث و بررسی قرار شد. در این زمینه، دال‌های اساسی، فراگفتمانی و نقشه معنایی به‌دست آمده از تحلیل این خطبه نشان‌دهنده عمق معنایی آن درباره شناخت خداوند متعال است که به‌اختصار شامل دال‌های اساسی ذیل است:

- ایمان کامل به خداوند
- عدم تفاوت ذات با صفات خدا
- خدا معلول نیست.
- خدا فراتر از زمان و مکان
- خدا نیازمند نیست.
- خدا واحد احد است.
- خدا قابل وصف نیست.
- خدا حی و حاضر
- خدا قادر مطلق است.
- خدا شریک ندارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. مراد از «بنی هاشم» در اینجا، «بنی العباس» هستند.
۲. ترجمه این عبارت بر اساس نسخه بحار و یکی از نسخه‌های توحید است که در آن‌ها به‌جای «لما تجلی»، «بها تجلی» آمده است.

منابع

آفاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۸۵). *تحلیل گفتمان انتقادی*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- آفاگل زاده، فردوس؛ غیاثیان، مریم السادات. (۱۳۸۶). «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان انتقادی». زبان و زبان‌شناسی. دوره سوم. بهار و تابستان. شماره ۵. صص: ۳۹-۵۴.
- آن، گراهام. (۱۳۸۰). *بینامتنیت*. ترجمه پیام یزدانجو. تهران: نشر مرکز.
- ابن بابویه، أبو جعفر محمد بن علی. (۱۳۸۵). *عیون أخبار الرضا*. ترجمه آقا نجفی اصفهانی. قم: نشر بکا.
- أحمد بدوی، أحمد. (۲۰۰۸). *من بلاغة القرآن*. چاپ پنجم. القاهرة: نهضة مصر للطباعة و النشر.
- أنیس، إبراهيم؛ منتصر، عبدالحلیم؛ الصوالحی، عطیه؛ خلف الله، احمد. (۱۴۰۸ ق.). *المعجم الوسيط*. چاپ دوم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- باقری، مه‌ری. (۱۳۷۸). *مقدمات زبان‌شناسی*. تهران: قطره.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۵). *کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۷). *تحلیل گفتمان دینی: مبانی نظری*. قم: لوگوس.
- پویان، مجید. (۱۳۹۱). «سبک‌شناسی آوایی شعر حافظ شیرازی با توجه به دیدگاه‌های موریس گرامون». *سبک‌شناسی نظم و نثر (بهار ادب)*. سال پنجم. شماره سوم. شماره پیاپی ۱۷. صص: ۳۷-۴۷.
- الجرجانی، عبدالقاهر. (۲۰۰۱). *دلایل الإعجاز*. چاپ سوم. بیروت: دارالمعرفة.
- جعفریان، رسول. (۲۰۰۷). *أكذوبه تحريف القرآن بين الشيعة و السنة*. طهران: معاونیه العلاقات الدولیه فی منظمه الاعلام الاسلامی.
- حرّی، ابوالفضل. (۱۳۸۷). «افسون صوت و معنا در دعای آغازین سال نو به منزله اثر ادبی». *پژوهش‌های زبان‌های خارجی*. شماره ۴۳. بهار ۱۳۸۷. صص: ۷۱-۹۳.
- حموی، ابن حجة. (۱۴۲۶ ق.). *خزانة الأدب و غایة الأرب*. بیروت: المكتبة المصریة.
- خامه‌گر، محمد. (۱۳۹۷). «کارآیی نظریه هالیدی در ترسیم انسجام متنی سوره‌های قرآن». *پژوهش‌های قرآنی*. سال بیست و سوم. شماره ۱. پیاپی ۸۶. بهار ۱۳۹۷. صص: ۴-۲۹.
- الخطیب قزوینی، محمد بن عبد الرحمن. (۱۳۶۸). *تلخیص المفتاح فی المعانی و البیان و البدیع* با شرح مختصر المعانی مسعود بن عمر بن عبدالله معروف بسعد الدین تفتازانی. قم: دار الذخائر.
- ساسانی، فرهاد. (۱۳۸۴). «تأثیر روابط بینامتنی در خوانش متن». *زبان و زبان‌شناسی*. شماره ۲. صص: ۳۹-۵۵.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). *نگاهی تازه به بدیع*. مشهد: فردوس.
- شهرستانی، آبی فتح محمد بن عبدالکریم. (۱۴۲۲ ق.). *الملل و النحل*. تحقیق: محمد عبدالقادر الفاضلی. بیروت: انتشارات المكتبة العصریة.
- صابری، حسین. (۱۳۸۸). *تاریخ فرق اسلامی*. جلد ۱. تهران: سمت.
- ضیمران، محمد. (۱۳۸۲). *درآمدی بر نشانه‌شناسی هنر*. تهران: نشر قسه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۲). *رجال الکشی* (اختیار معرفه الرجال). قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع) لاجیاء التراث.
- عرفان، حسن. (۱۳۷۷). *کرانه‌ها*. شرح فارسی مختصر المعانی تفتازانی. جلد ۲. قم: موسسه انتشارات هجرت.
- غفوری، محمد؛ خرمی، مهدی؛ شمس‌آبادی، حسین؛ گنجعلی، عباس. (۱۳۹۵). *تحلیل سبک‌شناسی آوایی نهج البلاغه*. *زبان و ادبیات عربی*. شماره یازدهم. پاییز و زمستان ۱۳۹۵. صص: ۱۲۳-۱۵۶.
- فان اس، یوزف. (۱۳۹۷). *کلام و جامعه در سده‌های دوم و سوم هجری: تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام*. مترجمان: فرزین بانکی، احمد علی حیدری. ویراستار علمی: سید محمدرضا بهشتی. جلد اول. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). *تحلیل انتقادی گفتمان*. ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها.

لطفی، سیدمهدی. (۱۳۹۰). «پیوستگی متنی سوره‌های قرآن». *مطالعات قرآن و حدیث*. شماره ۸، بهار و تابستان ۱۳۹۰. صص: ۱۲۹-۱۵۰.

مصری، ابن ابی الاصبغ. (۱۳۶۸). *بدیع القرآن*. ترجمه سید علی میر لوحی. مشهد: آستان قدس رضوی.
مصطفوی، حسن. (۱۳۶۳). *معرفة الله*؛ ترجمه و شرح خطبه توحیدیه. تهران: انتشارات کنگره جهانی حضرت رضا (ع).

مطلوب، أحمد. (۲۰۰۰م). *معجم المصطلحات البلاغیة و تطورها*. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.

معرفت، محمد هادی. (۱۳۷۹). *علوم قرآنی*. تهران: سمت.

معرفت، محمد هادی. (۱۳۸۶). *التمهید فی علوم القرآن*. ج ۵. قم: انتشارات تمهید.

میرفخرایی، تزا. (۱۳۸۴). *فرایند تحلیل گفتمان*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها.

وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۵). *فرهنگ نام آوایی فارسی*. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.

الهاشمی، أحمد. (۱۳۷۹). *جواهر البلاغة*. تهران: مرکز چاپ و نشر الصادق.

الهاشمی، أحمد. (۱۴۱۵ق). *جواهر البلاغة*. بیروت: دار الإحياء الرسالة العربية.

هداره، محمد مصطفی. (۱۹۹۰). *فی النقد الحديث*. بیروت: دار الکتب.

Agha Golzadeh, Ferdous; Ghiyathian, Maryam al-Sadat. (2008). "Dominant Approaches in Critical Discourse Analysis". *Language and linguistics*. Volume 3. Number 5. pp. 39-54.

Ahmad Badavi, Ahmad. (2008). *Men Belaqhat of the Qur'an*. Fifth Edition. Cairo: Egyptian Movement Publications.

Al Hashemi, Ahmad. (1995). *Jawaher Al-Balagha*. Beirut: Dar al-Ehya Publishing House.

Al Hashemi, Ahmad. (2003). *Jawaher Al-Balagha*. Tehran: al-Sadegh Publishing House.

Al-Jorjani, Abdul Qaher. (2001). *Reasons for miracles*. Third edition. Beirut: Dar al-Marefat.

Allen, Graham. (2002). *Intertextuality, Translation*; Payam Yazdanjo. Tehran: Center Publication.

Anis, Ibrahim; Muntasar, Abdul Halim; Al-Sawalehi, Atiyah; Khalafullah, Ahmad. (1988). *Al-Mujam Al-Vasyt*, second edition. Tehran: Islamic Culture Publication.

Aqha Golzadeh, Ferdous. (2007). *Critical Discourse Analysis*. Tehran: Scientific and Cultural Publication.

Bagheri, Mehri. (2000). *Introduction to Linguistics*, Tehran: Drop Publication.

Bashir, Hassan. (2015). *Application of discourse analysis in understanding religious sources*. Tehran: Islamic Culture Publication.

Bashir, Hassan. (2017). *Analysis of religious discourse: theoretical foundations*. Qom: Logos Publishing.

Bates, M. L. (1982) *Islamic Coins*, New York, S. 6ff

- Erfan, Hassan. (2001). banks; A brief Persian description of Taftazani's meanings. Qom: Hejrat Publishing.
- Fan S, Joseph. (2017). Theology and society in the second and third centuries of Hijri: the history of religious thought in early Islam. Translators: Farzin Banki, Ahmad Ali Heydari. University of Religions and Denominations Publications.
- Ferclouf, Norman. (2003). Critical analysis of discourse. Translation: Fatemeh Shayeste Piran and others. Tehran: Publishing Center for Media Studies and Research.
- Ghafouri, Mohammad; Khorrami, Mehdi; Shamsabadi, Hossein; Ganjali, Abbas. (2015). "Analysis of phonetic stylistics of Nahj al-Balaghah". Arabic language and literature. No. 11. pp. 123-156.
- Hamawi, Ibn Hajjah. (2004). Khazanat Al-Adab and Qhayat Al-Arab. Beirut: Al-Maktaba al-Masriyyah.
- Hedarah, Mohammad Mustafa. (1990). In the criticism of hadiths. Beirut: Dar al-Kotob.
- Horri, Abulfazl. (2009). "Enchantment of sound and meaning in the opening prayer of the new year as a literary effect". Foreign language research. No. 43. pp.: 71-93.
- Ibn Babevayh, Muhammad bin Ali. (2007). Oyun Akhbar al-Reza. Translation: Agha Najafi Esfahani. Qom: Boka Publication.
- Jafarian, Rasool. (2007). Refutation of the reasons for distorting the Qur'an between Shia and Sunnah. Tehran: Publishing Organization of Islamic Culture and Communication.
- Khamegar, Mohammad. (2017). "Efficiency of Halliday's theory in drawing the textual coherence of the Qur'anic chapters". Quranic researches. Year 23. Number 86. pp: 4-29.
- Khatib Qazvini, Muhammad bin Abdul Rahman. (1990). Summary of Al-Meftah Fi Al-Ma'ani and Al-Bayan and Al-Badi'i. Qom: Dar Zakhraer.
- Lotfi, Seyyed Mehdi. (2010). "Textual continuity of the Qur'anic surahs". Studies of Quran and Hadith. Year 4, Number 8. pp: 129-150.
- Marefet, Mohammad Hadi. (2003). Quranic sciences. Tehran: Samt Publishing House.
- Marefet, Mohammad Hadi. (2008). Talmhid fi Ulum al-Qur'an. Qom: Tamhid Publishing House.
- Matluob, Ahmad. (2000). Dictionary of rhetorical terms and evolutions. Beirut: Lebanon School.
- Mesri, Ibn Abi al-Sabba. (1990). Badi' Al-Qur'an. Translation: Seyyed Ali Mirlohi. Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing House.
- Mirfakhrai, Tejjia. (2006). Discourse analysis process. Tehran: Publishing Center for Media Studies and Research.
- Mustafavi, Hassan. (1985). Knowledge of Allah; Translation and description of the Towhid sermon. Tehran: Publications of Hazrat Reza World Congress.

- Poyan, Majid. (2011). "The phonetic stylistics of Hafez Shirazi's poetry according to Maurice Grammon's views". Stylistics of prose and prose (Bahar Adab). Year 5. Number 17. pp. 37-47.
- Saberi, Hossein. (2009). The history of the Islamic sect. Tehran: Samt Publishing House.
- Sasani, Farhad. (2006). "The effect of intertextual relationships on text reading". Language and linguistics. No. 2. pp. 39-55.
- Shahreshtani, Muhammad bin Abdul Karim. (2002). Al-Melal and Al-Nehal. Research: Mohammad Abdul Qader Al-Fazeli. Beirut: Al-Maktabeh al-Asriya.
- Shamisa, Cyrus. (2003). A fresh look at the novel. Mashhad: Firdous Publishing.
- Tusi, Muhammad bin Hassan. (2003). Rijal al-Kashi, Qom: Aal al-Bayt Institute.
- Vahidiyan Kamyar, Taghi. (1997). Dictionary of Persian phonetic names. Mashhad: Ferdowsi University Press.
- Zimran, Mohammad. (2003). An introduction to the semiotics of Art. Tehran: Story Publishing.

